

Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ
ՀԱՏՈՐ Ա
ԳԻՐՔ Ա Բ Գ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՅԱՐԱԿԻՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ

Ա. ՀԱՏՈՐ, ՄԱՍՆ Ա., Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ԲԱՐԵՐՈՒԹԵԱՄԲ՝ ՊՐՆ. ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, ՏՊ. ՍԵՒԱՆ, 1959

Այս գիրքը կը ձօնեմ Մայրիկիս,
ՄԱՐԹԱՅԻՆ

որ փոքր տարիքէս ինձի սորվեցուց

սիրել հայ ազգը

եւ Մայրենի մեր Սուրբ Եկեղեցին

ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆ

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հայ ժողովուրդի եւ Հայոց Եկեղեցիի պահմութեան նուիրուած նշանաւոր երկերէն մէկն է Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեանի եռահատոր ու մեծածաւալ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը, իր պատմագիտական մեթոդով, իւրահատուկ ուղղութեամբ եւ ամբողջականութեամբ:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած գործերէն քիչեր միայն ամբողջական են եւ կը հասնին մեր օրերը: «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը գէթ Դ. դարէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը կը ներկայացնէ Հայոց միայար պատմութիւնը: Բայց Օրմանեան Արքեպս. ի «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը կարելորագոյն երկ մըն է իբրեւ Հայոց Եկեղեցիի պատմութիւն, իր ընդարձակութեամբ, իր ամբողջականութեամբ, իր ներքին անքակտելի միութեամբ եւ վերջապէս իր ոգիւով, որ շեշտուած կերպով դրական պահպանողականութիւնն է:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ապրող գործ մըն է, եւ ժամանակին հետ երբեք մաշող գործ մը չէ. աւելին՝ անիկա ոչ միայն ապրող, այլ նաեւ ապրեցնող գործ մըն է: Զուր տեղը չէ որ անոր առաջին հրատարակութենէն գրեթէ կէս դար ետք անիկա ոչ միայն բոլորովին սպառած, այլ նաեւ տենդագին փնտռուած գործ մըն է որքան գիտնականին, նոյնքան պարզ ժողովուրդին կողմէ:

Գործիս վերահրատարակութեան բարերարը, ծանօթ ազգային Պրն. Տաճատ Սրապեան, ուրեմն իր եկեղեցասիրութեան լաւագոյնս գոհացում տուած կ'ըլլայ ստանձնելով վերահրատարակութեան ծախքերը եւ մանաւանդ սպառման հոգը, այս պարագային ներելի է ըսել՝ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու նուիրական առաքելութիւնը, այսպիսով իր եւ իր երախտաւոր մօրը համար կանգնելով յիշատակի արձան: Բարերար Պրն. Տաճատ Սրապեան «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու իր նպատակին մէջ լաւագոյնս յաջողելու համար՝ յարմար դատեց իւրախանչիւր հատոր բաժնել երեք մասերու, վաճառումը հեշտացնելու համար: Յետոյ միեւնոյն նպատակով նշանակել տուաւ այնպիսի մատչելի գին մը, որ միայն կարելի է ժողովրդական կոչել:

Այս առթիւ արդար է յիշեցնել Պրն. Տաճատ Սրապեան խոր հիացում եւ պեշտամունք ունի Օրմանեան Սրբաւանի վաստակին հանդէպ: Ինք է որ 5-6 տարիներ առաջ իր միջոցներով վերահրատարակել տուաւ Օրմանեան Սրբայանի «ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» (հայերէնով եւ

Մեծ բաժիններու տիրապետողներն ալ մասնաւոր գաւառները երկրորդականներու կը յանձնէին նոյնպէս լոկ վճարի պայմանով, եւ ոստիկան ըսուածներ իբրեւ այցելու հաւաքիչներ հարկերու գանձումէն պատ բանի չէին խառնուեր: Ասկէ յառաջ եկած է Հայաստանի մէջ ալ պանապան նախարարներուն մէջմէկ կողմ իբրեւ աւատապետ տիրապետելը, որ հետզհետէ կանոնաւոր ձեւ ստանալով մասնաւոր թագաւորութիւններ կազմելու ճամբայ բացաւ: Այդ դիտողութիւննիս կ'արդարանայ ուսումնասիրելով մանաւանդ Արծրունին պատմութեան հոգին, եւ նկատի առնելով ոստիկաններու յաջորդութեան ընդհատ եւ անկանոն շարը: Սոյն այս միջոցին, որուն վրայ կը խօսինք, կը տեսնենք Բագարատ Բագրատունին՝ Սասնոյ եւ Տարոնոյ տէր, Աշոտ Արծրունին՝ Վասպուրականի տէր, Գրիգոր Սուփանը եւ Բաբգէն Սիւնին՝ Սիւնեաց երկու բաժիններուն տէր, եւ Սմբատ Աբլաբասն ալ Շիրակի տիրացած, որոնք իրենց կողմէ պատերազմներ ալ կը մղեն, եւ Արաբացի զօրավարներու ալ կը դիմադրեն, եւ այս կերպով կը հաստատեն աւատական դրութեան հետզհետէ զօրանալը: Վերջին անգամ յիշեցին Ա.Ֆշինը, որ Հայաստան եկած էր իբրեւ հրամանատար եւ մեծ ոստիկան, եւ Բաբանի դէմ մեծ պատերազմը մղած (§ 638): Ա.Ֆշին Հայաստանէ Փոքր-Ասիա անցաւ Յունաց դէմ պատերազմելու, եւ իրմէ ետքը իբր ոստիկան կամ *Հայոց ամիրա* յիշուած կը գտնենք Խալթիպ Եւգիտ մը, որ Վրաստան ալ կ'երթայ, անշուշտ հիւսիսային արշաւանքներու պատճառով, եւ կը մեռնի Ջաւախք գաւառի Խոպարի գիւղը (ԱՍՈ. 108): Անկէ ետքը կը գտնենք Ապուսէթ ոստիկան անունը (ՅՈՎ. 149), որ պատմագիրներու շատերէն իբր մէկ անձ կը ներկայացուի, բայց Արծրունին երկու Ապուսէթներ կը պատէ, հայր ու որդի, եւ որովհետեւ ինքը կը յայտարարէ *անգիրս մնացեալ յայլոց* պարագաներ պատմել (ԱՐԾ. 117), եւ իր գրածներով շատ մը մթին կէտեր կը լուսաբանուին, մենք ալ պարտք կը վզանք անոր հետեւիլ:

643. ԱՊՈՒՍԷՓ ԵՒ ՏԵՂԱԿԱԼՆԵՐ

Ապուսէթ, կամ աւելի ուղիղ հնչմամբ Ապու-Սախտ, ոստիկանին գալուստը բոլոր պատմիչներէն կը վերագրուի Ջափը ամիրապետին, որ է նոյն ինքն Վաթըք-Պիլլահ, եւ որ 847-ին մեռած ըլլալով, այդ թուականէն գոնէ երկու տարի առաջ, 845-ին պէտք է դնենք առաջին Ապուսէթին անուանումը: Ճաֆէր-Վաթըք-Պիլլահ շատ չապրեցաւ, եւ 847-ին իրեն յաջորդեց եղբայրը Միւթէվէքքիլ-Պիլլահ, եւ անոր օրովն է, որ կ'իյնայ Հայոց 300 (ԱՐԾ. 117, ԱՍՈ. 108), այսինքն է 851 տարին, Հայաստանի անհնարին նեղութեանց թուականը, զորս մեր պատմագիրներ միեւնոյն Ջափի կը վերագրեն, սակայն արտաքիններէն չի ստուգուիր որ Միւթէվէքքիլ ալ Ճաֆէր անուն ունեցած ըլլայ, եւ երեւի թէ ամիրապետին փոփոխուած ըլլալուն լուրը, որեւէ պատճառով Հայոց ծանօթ չէ եղեր: Միւս կողմէն նոյն արտաքին պատմութիւնը կը վկայէ, եւ Միւթէվէքքիլի եւ ոչ Ճաֆէր-Վաթըքի կը վերագրէ անգութ եւ մոլեռանդ բռնաւորութեան գործերը, որոնք տեղի ունեցան ամիրապետութեան ամէն կողմերը; Ապուսէթ հարկերու համար եկած ատեն հակառակութեան հանդիպեցաւ, գլխաւորապէս Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունիի եւ Տարոնի իշխան Բագարատ Բագրատունիի կողմէն, որոնք զինքը բռնադատեցին հարկին գումարն առնել եւ երթալ, եւ ուրիշ բանի չխառնուիլ, եւ իրօք ալ *տան առնել նմա զհարկս եւ հասս արքունի, եւ դարձուցանեն զնա ընդ նոյն ուստի եկն* (ԱՐԾ. 119): Ապուսէթ ետ դարձած ատեն՝ Ալայ-Ծովափի, հաւանաբար Ալի-Սահիպ ամիրայի մը կը յանձնարարէ Վասպուրականի կողմը (ԱՐԾ. 123), եւ Մուսա-պինի-Ջօրահա ամիրայի մըն ալ Տարոնի կողմը (ԱՐԾ. 120), որպէսպիսի Աշոտն ու Բագարատը ստիպեն խոնարհիլ, եւ զինու զօրութեամբ ալ ընկճեն: Իսկ ինքն կը դառնայ Սամարա կամ Պաղտոտ, ամիրապետէն նոր հրահանգներ եւ օգնութիւններ առնելով Հայաստան դառնալու: Ալայ-Ծովափի ամիրայ Ապրակի եւ Անձեւացեաց կողմէն Վասպուրական մտնելով, *ասպատակ*

սփռէր, գերփէր, աներէր, յափշտակէր, կապուտ կողոպուտ գործէր, պայր եւ զկնի յափշտակէր (ԱՐԾ. 123), եւ Աշոտ Արծրունիի ազդարարութեանց ալ մտիկ չէրն ըներ, թէ հարկէ վատ բանի չխառնուի եւ երկիրը չաւերէ: Այդ պատճառով հարկ կ'ըլլար պէնով հալածել ամիրան, եւ Աշոտ՝ Վահանն ու բոլոր Արծրունի իշխանները, Գուրգէն եւ Վահան Հաւնունիները, եւ Գուրգէն Ապուպէլէճը մէկտեղ առնելով Ալային վրայ կ'երթար, եւ Արճուճք գիւղի մօտ վրան յարձակելով կը ցրուէր եւ կը ջարդէր, եւ ինքն Ալայ-Ծովափի ալ, որ Ովայ ալ գրուած է, մինչեւ Պաղտատ կը փախչէր, եղածին լուրը տանելու (ԱՐԾ. 124): Միւս կողմէն Մուսա-պինի-Ջօրահա Տարոնի կողմը կը քալէր: Բագարատ կը պարտաւորուի իր ոյժերը հաւաքել, եւ ամէն կողմէն օգնութեան հրաւիրել, եւ հետզհետէ կը հասնին Թոռնիկ Բագրատունի, Շապուհ Ամատունի, Գրիգոր Գնունի, Արտաւազդ Ընտրունի, Սմբատ Ապահունի, Գրիգոր Քաջբերունի, Գալրիկ Ապուհարապ, Թէոդորոս Վարապիս, Խոսրով Վահեւունի, Խոսրով Ակէացի, Վարդան Գաբեղեան, Սմբատ Մարացեան, Պատրիկ Անձեւացի, Գորգ Հարմացի, Դաւիթ Գունդուկար, *եւ այլք բազումք յապատ տանէ իւրաքանչիւր պօրօք*: Բագարատ կը փութայ Աշոտ Արծրունիի ալ լուր պրկել, որովհետեւ ստուար բանակով կու գար Մուսա: Պատերապմը խառնուեցաւ Տարոնի մէջ, եւ դիպող ժամին հասաւ Աշոտ՝ Ալայի դէմ յաղթութենէ ետքը, իր Արծրունի եւ Հանունի գունդերով, եւ կատարեալ եղաւ Հայոց յաղթութիւնը, որք Մուսայի բանակը մինչեւ Բաղէշ հալածեցին, Շահաստան քղան ալ պաշարեցին, բայց խնայեցին ու չկոտորեցին՝ Աղձնեաց նախարարին տիկնոջ՝ Բագարատի քրոջ թախանձագին աղաչանաց վրայ (ԱՐԾ. 122): Օգնութեան հասնող Արծրունի իշխաններէն յանուանէ կը յիշուին 16 հոգի Աշոտի եւ Գուրգէնի եւ Գրիգոր ազգականներէն, որք են՝ Վասակ, Վահան, Մուշեղ, Ապուօլէճ, Գուրգէն, միւս Վասակ, Ապուջափր, միւս Մուշեղ, Ապումայեայ, միւս եւս Վասակ, միւս Վահան, Համապասպ, Վասակ Գրիգորեան, Ապումկղէմ, Մեհրուժան եւ գրիգոր, իսկ Հաւնունիներէն կը յիշուին Վահան եւ Դաւիթ (ԱՐԾ. 121): Մուսա ալ փութաց գուժկաններ հասցնել Պաղտատ, եւ Հայոց խլրտումներուն դէմ պէտք եղած ոյժերը փութացնել յանձնարարեց (ԱՐԾ. 123):

644. ՀԱՅՈՑ ԽԼՐՏԻԼԸ

Ապուսէթի, Ալայի եւ Մուսայի հետզհետէ հասցուցած գոյժերը, գործունէութեան պարտաւորեցին Արաբացիները: Միւթէվէքքիլ-Պիլլահ նոր ամիրապետին նախաձեռնութեամբ, որ ազգականները գոհացնելու համար՝ երկրին զնապան կողմերը անոնց մէջ բաժնած էր փոխարքայակն ձեւով: Ըստ այսմ Հայաստան վիճակած էր իր որդւոյն Մղասի, Ատրպատականն ու Իրանն ու Խորասանն ալ միւսին (ՎԵՐ. 446): միւթէվէքքիլ կը նկարագրուի իբրեւ մուլեռանդ մը եւ քրիստոնեաներու եւ հրէաներու հալածող, որոնց վրայ ծանր եւ անարգական զրկողութիւններ հրամայած էր, կ'արգիլէր ձի հեծնել, այլ միայն էշ ու ջորի եւ առանց ասպանդակի, կը հրամայէր տուններնուն վրայ չունի ու կապիկի նշան մը դնել վատուելու համար, բացարձակապէս կը հեռացնէր պետական պաշտօններէ, կը բռնադատէր իսլամներէ տարբեր ձեւով զգեստներ հագնիլ, եւ կը զրկէր դպրոցներ յաճախելէ (ՎԵՐ. 447): Այդ տրամադրութեանց ներքեւ կը կապմուտէր Հայաստանի վրայ արշաւելու սահմանուած նոր բանակը, նոյնինքն Ապուսէթ ոստիկանի հրամանատարութեամբ, հրահանգ ունենալով *եղանել ի վերայ աշխարհիս Հայոց, չարչարել զսոսա որպէս խորհեցանն*: Բայց Ապուսէթ մեռաւ ի ճանապարհին՝ դեռ Ասորոց կամ Միջագետաց կողմերը եղած ատենը, եւ լուրը Պաղտատ հասնելով, անոր պաշտօնը տրուեցաւ իր որդւոյն Եուսուֆ-պինի-Ապուսէթի (ԱՐԾ. 129), եւ անկէ առաջ եկած պիտի ըլլայ պատմագիրներուն, հայր ու որդի Ապուսէթները միացնելը, ինչպէս միացուցած ու շփոթած են ամիրապետներն ալ: Եուսուֆ Ապուսէթ առաջ Վասպուրականի կողմերը կու գայ Ատրպատականէն մտնելով, եւ Աղամակերտի

մէջ կը բանակի, եւ Աշոտը տեսակցութեան կը հրաւիրէ, որ Մարդաստան գաւառի կողմը քաշուած էր: Աշոտ կը կասկածի, եւ իր մայրը Հռիփսիմէ տիկինը կը ղրկէ ընծաներով, որ Բագարատի քոյրն էր, եւ այս կերպով Ապուսէթ կը համոզուի առ այժմ չպնդել, եւ դէպի Տարոն կը յառաջէ: Խլաթ հառնելով Բագարատը կը հրաւիրէ, որ կասկածի չերթալով հրաւերին կը պատասխանէ, բայց բոլոր իր հետեւորդներով շղթայի կը պարնուի, եւ ուղղակի Սամարա կը ղրկուի ամիրապետին տրամադրութեան: Իսկ ինքն Ապուսէթ կու գայ *ձմերել ի Մուշ քաղաքի Տարոնոյ*, եւ կը սկսի բալար Տուրուբերանի եւ Աղձնեաց կողմեր ակերել եւ ակարել, գերել եւ գերփել, երկրին բնակիչները *վաճառակուր առնել ի կողմանս Ասորոց եւ յամենայն սահմանս տէրութեանն Տաճկաց*: Իսկ քովը պահածները *սաստաստոց ձմերան դառնութեան մէջ խիստ գործերու կը ծառայեցնէ*, որով մաս մըն ալ *փախստեայ* կը ցրուէր, եւ Ապուսէթ կը յաջողէր *յաւեր դարձուցանել զբնաւ աշխարհն* (ԱՐԾ. 131): Միայն Բագարատի բնիկ տանուտէրութեան՝ Սասունի գաւառի լեռնակողմերը ապատ կը մնան, ձմեռ ատեն այն տեղեր երթալու դժուարութեան համար: Երրորդ գարուն կը բացուի, եւ Սասունցի լեռնականներ կը վզան որ կարգը իրենց պիտի գայ, Խոյթի մէջ կը գումարուին, եւ լերան կողմէն յանկարծ կը յարձակին Մուշ քաղաքի վրայ, որ անպատրաստ գտնուելով տեղի կու տայ: Սասունցիք գտնուած պինուորները կը կոտորեն, պատանդներ եւ գերիներ կ'արձակեն, իսկ Ապուսէթ Բագարատի շինած Ս. Փրկիչ եկեղեցին կ'ապաւինի իբրեւ ապահով տեղ, եւ գմբէթին մէջ կը պահուրտի, ուր *յօղեալ սալարեալ սարսուղից դողմամբ պետեղեալ լինէր*: Խոյթեցիներ կ'իմանան, եկեղեցին կը պատեն, եւ իրենցմէ մէկը գմբէթին վրայ բարձրանալով, Եուսուֆ Ապուսէթը աշտելով կոնակէն կը վարնէ, եւ նիւակը թոքէն անցնելով անուրիւն տակէն կը հանէ, եւ նոյն տեղ վայն կը մեռցնէ: Արծրունի պատմիչը կը յաւելու, *ես աչօք իմովք տեսի զայրն զայն՝ որհարեալն էր զնա, եւ ի նմանէ ստուգեցի վասն նորա* (ԱՐԳ. 133): Այս առթիւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ ալ կուտայ Սասունցիներուն կենցաղին եւ սովորութեանց վրայ (ԱՐԾ. 134):

645. ԲՈՒՂԱ ՏԱՐՈՆԻ ՎՐԱՅ

Ոստիկանին սպանութիւնը թեթեւ իրողութիւն մը չէր, իր արձագանգը հնչեց ամէն կողմ, եւ ամէն գաւառներէ խլրտումներ սկսան: Արտաքին պատմիչներն ալ գիտեն թէ Հայաստան ամբողջ ապստամբեցաւ եւ կուսակալը սպաննեց (ՎԵՐ. 447): Այդ եղելութեան թուականն է 851 տարին, զոր վերեւ յիշեցինք (§ 643): Երբեր լուրը Պաղտատ հասաւ, Միւթէվէքքիլ ամիրապետ, արդէն քրիստոնեաները հալածելու տրամադիր, իրեններէն ամենէն կատաղի ամիրա մը ոստիկան անուանեց, ապաւ Թուրք, անունը Բուղա, այսինքն է Յուլ, որ իր բնաւորութեան համեմատ տրուած մականուն մը կ'երեւայ, իսկ իսլամական անունը անծանօթ կը մնայ: Բուղայի ձեռքին տակ գրուած էր զօրաւոր բանակ մը, բազմաթիւ օգնական սպաններով, եւ հրահանգ տրուած էր, բոլոր նախարարները եւ իշխանները ձերբակալելով Պաղտատ ղրկել, պինութեան կամ ուամիկ՝ որ վենք կրնայ բռնել՝ ամէնն ալ սուրէ անցընել, իսկ եթէ *ի լաւագու նից* իսլամական օրէնքը ընդունողներ գտնուին՝ իրեն մօտ պահել եւ գործածել (ՅՈՎ. 151), եւ բոլոր Հայոց աշխարհը, *սովով եւ սրով եւ գերութեամբ* բանդել եւ կործանել (ԱՐԾ. 140): Բուղա իր արշաւանքը կը սկսի Տարոնի կողմէն, ուր տեղի ունեցած էր Եուսուֆ-պինի-Ապուսէթի սպանութիւնը, եւ ուր կը հանէր 852-ին գարնան բացուելուն: Կը ձերբակալէր Բագարատի երկու որդիները, Աշոտ եւ Դաւիթ Բագրատունիները (ՅՈՎ. 151), եւ յատուկ գունդեր կը զրկէր Սասունի վրայ, եւ ջարդել կու տար *զԽութացիսն առ հասարակ*, որ ամրացած էին Վաշդինակ լերան վրայ (ԱՍՈ. 109), եւ ընդհանուր կերպով Տարոնը կ'այրէր եւ կը քանդէր: Չենք բռնողներէն մէկ մասը *տոռամբ քարշեալ* իրեն կը բերէին, եւ ամէնն ալ *հրամայէր սրով վատնել*, միայն *զանձնագեղս եւ գերեսաւորս եւ զգունեանս* կը պահէր ուրացութեան յորդորելու համար: Իսկ Բագարատի երկու որդիները *հանդերձ հարապատութեամբն*

իւրեանց, այսինքն իրենց ապգականներով, ամիրապետին կը գրկէր, եւ Տարոնը նուաճելով կ'անցնէր Վասպուրական (ՅՈՎ. 152):

646. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՄԷՋ

Տարոնէ Խլաթ գալով, գունդերէն մաս մը ժիրակ Կորապետի ձեռքին տակ, Վանայ լիճին հարաւէն կը գրկէ Ռշտունեաց կողմը, իսկ ինքը մնացած գունդերով հիւսիսէն կը քալէ Ապահունեաց ճամբով: Ժիրակ Մոկաց գաւառէն կ'անցնի հանդարտօրէն, վասնզի գաւառի ինխանը Սմբատ Բագրատունի, թերեւս նոյնինքն Տարոնոյ պատերազմին Սմբատ Մարացեան կամ Մոկացեանը, հպատակութիւն կը յայտնէ, իսկ Ռշտունեաց գաւառին մէջ կոտորածները կ'ընդարձակէ իբրեւ Աշոտ Արծրունիի իշխանութեան մաս: Առոջանից եւ Ածանայ ձորերուն մէջ մեծ ջարդեր կը կատարուին, եւ կենդանի ձերբակալուած գերիներ Ռշտունեաց Նորագիւղ աւանի մէջ վիզերնէն չուաններով կապուած կը կոտորուին: Միայն ձորի մը կիրճին մէջ երկու եղբայրներ, անուննին անծանօթ, եւ Շապուհ Ռշտունի քահանայ, պարսատիկով եւ քարերով բաւական վնաս կը հասցնեն ասպատակողներուն: Գերիներուն մէջէն Ապուսահակ Վահեւունի, Մարդապետականի եպիսկոպոս Սահակի եղբայրը, *բարձրաբերձ* հասակով *գեղեցկատեսիլ ալեւոր* մը, ուրացութեան շահաւանելով կը գլխատուի, որուն պատմութիւնը Արծրունի պատմիչ լսած է Արտամէտի Սամուէլ քահանայէն, եւ ականատեսներէն ստուգած (ԱՐԾ. 145): Ժիրակ իր ճամբան առջեւ տանելով Տոսպ գաւառը կը մտնէ, Արտամէտի եկեղեցին կ'այրէ, եւ կը միանայ Բուղայի, որ Հայաստան բնակող Տաշիկներու առաջնորդութեամբ եկած էր պաշարել Թոռնաւան գաւառի Նկան բերդը, ուր ամրացած էր Աշոտ Արծրունի, եւ իրեն հետ էին Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, Վահրամ թիկնապահ, Հասան սեպուհ, եւ ուրիշ իշխաններ: Բուղա պաշարումը սաստկացուց, մինչեւ իսկ ապակի ամաններու մէջ ծծումբ ու կրակ դնելով, պարսատիկով նետել կու տար, բերդը հրդեհելու միտքով, որուն դէմ պաշարուածները ինքզինքնին կը պաշտպանէին թրջուած թաղիքէ պգեստներ գործածելով (ԱՐԾ. 147): Երբոր պաշտպանութիւնը կը դժուարանար, պաշարեալներ գիւղ եւ ագարակ, հարկ եւ պատանդ տալով հաշտութիւն խնդրելու խօսքեր կ'ընէին, բայց Մուշեղ Վահեւունի, Վահրամ Տրունի, եւ Վահրամ թիկնապահ կը կանխէին, եւ Բուղայի գաղտնապէս կ'իմացնէին, թէ պատրաստ են Աշոտ Արծրունին յանձնել, իբր միակ պատասխանատու, եթէ իրենց ներուի իրենց իշխանութիւնը վայելել: Բուղա առաջարկին կը հաւանէր, եւ յիշեալ երեքը ուրիշներ ալ իրենց միացնելով, հաշտութիւն խնդրելու որոշման կը յանգէին, եւ նոյնինքն Աշոտը իբր բանագնաց կը դրկէին, որ այս կերպով Բուղայի ձեռքը կ'իյնար: Աշոտ ոչ անգիտակ, այլ ստիպեալ, դաւաճան գործողութեան Կոհ կ'երթայ: Բուղա Նկանը գրաւեց, եւ ամէնքէն ալ իբրեւ գերի նկատեց, միայն մէկ մասը Մոկաց իշխան Սմբատին շնորհեց, իսկ գլխաւորները Սամարա դրկեց ամիրապետին, որոնց մէջ էին Աշոտ Արծրունի եւ որդին Գրիգոր Դերենիկ, Վահան Արծրունի եւ որդին Գագիկ Ապումրուան, Մուշեղ Արծրունի եւ տիկինը Հրանոյշ: Գերիները ճամբուեցան Ատրպատականի վրայօք (ԱՐԾ. 155), վասն զի Գուրգէն Արծրունի Աշոտի եղբայրը բռնած էր ներքին ճամբան, եւ Զլմար ու Սրինգ ու ճախուկ բերդերուն մէջ ամրացած էր (ԱՐԾ. 151): Այսուհանդերձ խումբ մը Հայեր փորձեցին գերիները ազատել, եւ գերեվար գունդին վրայ յարձակեցան եւ մաս մըն ալ ազատեցին, բայց նոր հասնող գունդերը ընկճուեցան եւ մաս մըն ալ գերի իյնալով Բուղայի բերուեցան, որ իրենց ներելու համար իսլամութիւն առաջարկեց, սակայն մերժեցին, եւ թէպէտ *տանջեաց զնոսա գանիւ*, բայց անդրդուելի մնացին, եւ յօժարակամ յանձերնին առին հաւատոյ համար նահատակուիլ: Ասոնցմէ յանուանէ կը յիշուին միայն Գէորգ Ակէացի եւ Խոսրով Գաբեղեան (ԱՐԾ. 157), եւ անանուն պարսիկ իսլամ մըն ալ, որ քրիստոնէից արիութենէն ոգեւորեալ, անոնց հետ կը միանայ, եւ ինքզինքը քրիստոնեայ կը դաւանի, եւ

գլխատմամբ կը հանատակուի (ԱՐԾ. 159): Յայսմաւուրքէն Յուլիս 1-ին նշանակուած Գէորգ Ակայեցիին եւ Քրիստոնեայ երիտասարդը, եւ ուրիշ մարտիրոսները (ՅԱՍ. Բ. 2) միեւնոյն Ակէացիին եւ նորադարձ պարսիկը եի իրենց ընկերներն են անշուշտ: Այս միջոցին պէտք է դնել Յովհան Նախիջեւանցի երիտասարդին նահատակութիւնն ալ, որ առանձին գրուած է Ապրիլ 23-ին (ՅԱՍ. Ա. 181): Նմանապէս եւ Շահապ Արծրունին, որ Պաղտատի մէջ նահատակուած է Յուլիս 22-ին (ՅԱՍ. Բ. 36):

647. ԱՂԲԱԿԻ ՄԷՋ

Բուղայ Տարոնը եւ Վասպուրականը նուաճելէ յետոյ կը քալէ դէպի Աղբակ, Գուրգէն Արծրունիի դէմ: Ամէն կողմէ փախտականներ, գլխաւորապէս Վասպուրականի գաւառներէն, հաւաքուած էին Գուրգէնի մօտ, որ բնակած էր Թու գիւղին լեռնակողմը: Բուղայի այն կողմ ղրկած գունդերուն կը հրամայէին Մուքատտէմ, Եուսուֆ, Ապուհէշամ, Համգոյ եւ Եուսուֆ-պինի-Ռահիմ (ԱՐԾ. 161): Գուրգէն, Բուղայի գունդերուն վերջնապէս դիմադրելու անհնարութեան առջեւ, մտածեց հաշտութիւն խօսիլ, եւ հնապանդութիւն եւ հարկ եւ հասխոստանալով գործը վերջացնել, եւ այս նպատալով նոյնիսկ իր մայրը Հռիփսիմէ տիկինը, Բագարատ Բագրատունիի քոյրը, բանագնաց ղրկեց Բուղայի: Բուղայ հաւանութիւն յայտնեց, եւ խոստացաւ Աշոտի տեղ Վասպուրականի իշխան նստեցնել Գուրգէնը, եւ ամէն տեսակ վստահութիւններ յայտնեց, որպէսպիսի Գուրգէն իրեն տեսութեան գայ: Սակայն Արաբական գունդին շարժումները կասկածի տեղի տուին, Հայեր պաշտպանութեան պատրաստուեցան, եւ երկու կողմեր պատերազմի խառնուեցան: Հայեր նահատակութեան կը պատրաստուէին, աւետարանի ընթերցմունքներ ընելով, ժամերգութիւն կատարելով, եւ Մովսէսի եւ Երից Մանկանց օրհնութիւնները երգելով: Յաղթութիւնը Հայոց կողմը մնաց, վասնպիսի թշնամի գունդը պառակտեցաւ եւ ցրուելու պարտաւորեցաւ (ԱՐԾ. 165): Պատերազմիկ գունդերուն առաջնորդող իշխաններուն մէջ յանուանէ կը յիշուին, Գուրգէն եւ Վասակ եւ Պերճ եւ Մուշեղ եւ Սահակ եւ Ապուրմըկդէմ եւ Աշոտ Արծրունիք, Վահան եւ Շապուհ եւ Ապուսէթ եւ Պատրիկ եւ Ապուսէլմ եւ Վահան Գապրիկեանք. Մուշեղ եւ Առիթ եւ Սահակ Ամատունիք. Մլեհ եւ Ռոստոմ եւ Վարապշապուհ Վարաժնունիք, Գէորգ եւ Յիսէ եւ Սահակ Ընտրունիք, Վասակ Ակէացի, Քաբարակ եւ Հրահատ Վահեւունիք, Պատրիկ, եւ Գէորգ եւ Դաւիթ եւ Հասան Անձեւացիք, Դաւիթ Գունդսաղար (ԱՐԾ. 164): Բուղայ այդ պարտութեան վրայ խորամանկութիւնը բռնութեան խառնելով, երբ մէկ կողմէն իր գունդը կը պօրացնէր, միւս կողմէն ընդհանուր ներուն եւ խաղաղութիւն կը հռչակէր, եւ Համգոյ պարսիկ եւ Հէթմ թուրք իշխանները Գուրգէնի կը վրկէր, եւ ամենածանր երդումներով Գուրգէնի ապահովութիւն եւ իշխանութիւն կը խոստանար, մինչեւ որ Գուրգէն համոզուելով հաւանեցաւ Բուղայի մօտ երթալ: Իրօք ալ ընդունելութիւնը լաւ եղաւ եւ պատիւները չափազանց: Բայց երեք օր ետքը Բուղայ Գուրգէնի ներկայացուց՝ իբր թէ ամիրապետին կողմէ իրեն ղրկուած թուղթ մը, որով Բուղայ կը յանդիմանուէր Հայոց կողմը անցած ըլլալուն համար, եւ սպառնալեօք կը հրամայուէր բոլոր Հայոց իշխանները կապեալ իրեն հասցնել: Բուղայ այդ գիրին պօրութեամբ ինքզինքը երդումէն ապատած սեպելով, անմիջապէս շղթայի պարնել կու տայ Գուրգէնը եւ բոլոր իշխանները, եւ ճամբայ կը հանէ դէպի Սամարա, թիւր յայտնի չէ, եւ ոչ ալ բոլորին անունները կը տրուին, սակայն մինչեւ հիմա յիշուած իշխաններուն գրեթէ բոլորն ալ գերութեան գացողներուն մէջ պէտք է սեպել: Անոնց մէջ էին նաեւ Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս, եւ Գրիգոր Արծրունի քահանայ: Իսկ կամաւորապէս հետեւողներուն գլուխը կը գտնուէր Արծրունեաց բամբիշը, Աշոտի եւ Գուրգէնի մայրը: Յայսմաւուրքը Մարտ 6 ամսաթիւի ներքեւ Սամարայի մէջ նահատակուած 42 վկաներ կը յիշէ (ՅԱՍ. Ա. 108), որոն Բուղայէ վրկուած խումբէն պէտք է ըլլան:

Այս խարդախ գործառույթներն են ետքը, Բուդայ նոյն կողմերն ալ տարածեց Տարոնի եւ Վասպուրականի աւերածներն ու կոտորածները, եւ 852 տարուոյ ամառն ու աշունը այդ գործերով անցընելէ ետքը, ձմեռուան մօտենալուն սկսաւ քալել դէպի Դուին, անցած տեղերը իր խուժդուժ անգթութեան հետքերը թողլով:

648. ԴՈՒԻՆԻ ՄԷՋ

Դուինը Բուդայի ձմերոցը եղաւ, բայց չդադարեցաւ Արարատի մէջ ալ տարածել այն բռնութիւնները, զորս կատարած էր Տուրուբերանի ու Վասպուրականի մէջ, բայց ոչ պատերազմական՝ այլ իշխանական ձեւերով: Սմբատ Բագրատունի սպարապետ, Տարոնի եւ Տոսպի իշխաններուն բռնած ընթացքէն ահաբեկուած, պատուով դիմաւորեց Բուդան, Աշոտ որդին ընծաներով ընդառաջ դրկեց, եւ անոր հետ բարեկամօրէն սկսաւ վարուիլ, եւ անոր հրամանով պատերազմներու ալ մասնակցիլ, այս ոճը օգտակարագոյն սեպելով *սակս աշխարհին իւրոյ փրկութեան*: Սմբատ կը խորհէր, որ եթէ Բուդայի *զսնոտի յինքն յանկուցեալ վստահէ*, այնպէս որ զինքն *խորհրդակից իւր բռնաւորն կացուցանէր*, կրնար այս կերպով շատ չարիքներու առջեւն առնել: Սմբատի վերջէն խոստովանական կատարումը՝ գրաւական մըն է, թէ ոչ մի չար խորհուրդ չէր առաջնորդեր Սմբատի, երբոր Բուդայի հետ մտերմական գործակցութիւն կը ցուցնէր: Իրաւ Բուդա Դուինն մէջ ալ *ասպատակս հինից տարածեալ*, զէնքի կարողներէն մի մասը կոտորել եւ մի մասը գերել կու տար, բայց գուցէ աւելի սաստիկ կ'ըլլային այդ չարիքները, եթէ Սմբատի ընթացքը տարբեր եղած ըլլար (ՅՈՎ. 154): Բուդայ Դուին մնացած առեն ձեռնարկեց Արարատի եւ Սիւնեաց կոսմերն ալ տարածել իր գործունէութիւնը: Սիւնիք երկու տանուտէրութեանց բաժնուած էր, եւ երկու մասերուն կ'իշխէին Բաբգէն Սիւնի եւ Գրիգոր Սուփան (§ 642): Դժբախտաբար երկու ազգակից իշխաններու մէջ երկպառակութիւնը մինչեւ պատերազմելու էր հասած: Գրիգոր սպաննուած էր Բաբգէնի ձեռքով, եւ ւրեն յաջորդած էր որդին Վասակ Գափուռ կամ Իշխանիկ մականուանեալ (ՕՐԲ. Ա. 213): Բուդայ Վասակի դէմ ալ զօրք դրկեց, որ իր Բաղաց բերդին չվստանելով, ապաւինեցաւ Գարդմանի Կտրիճ իշխանին, սակայն նենգութեամբ կալանաւորուելով Բուդայի յանձնուեցաւ, որ անկէ ետքը Վասակի եղբայր Աշոտն ալ եւ անոնց մայրն ալ Դուինի մէջ բանտարկեց (ՕՐԲ. Ա. 251): Բայց Կտրիճն ալ չապատեցաւ, նա ալ ձերբակալուեցաւ, ինչպէս նաեւ Ատրներսէհ Խաչէնի իշխանը, եւ Ստեփանոս Կոն Ուտիի իշխանը, եւ Եսայի Աղուանից իշխանը (ՎԱՐ. 811): Միայն Վասակ եւ Աշոտ Սիւնիներ, կեղծ ուրացութեամբ ապատութիւն գտան եւ տեղերնին դարձան, եւ իրենց միտքը ծանուցին Սողոմոն Սիւնեաց եպիսկոպոսին, բայց հրապարակաւ չկրցան յայտնել, մինչեւ որ Բուդայ Հայաստանէն մեկնեցաւ (ՕՐԲ. Ա. 216): Վերջին եղելութիւններ, եւ Ուտիի եւ Աղուանից եւ Վրաց կողմը եղած գործողութիւններ, որոնք մինչեւ 855 կը հասնին, ընդարձակօրէն պատմուած են Արծրունիէ, սակայն մենք հարկ չէնք տեսներ մանրամասնութեանց մտնել: Պատմաբան ինքն ալ զանց կ'ընէ քաղել՝ Շապուհ Բագրատունիի պատմութեան յղելով, որ *ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով զրուցացն ամենայննի, գեղջուակ բանիւ բաւական տայ* տեղեկութիւններ եւ պարագաներ (ՅՈՎ. 167): Շապուհի պատմութիւնը չունինք, այլ կ'երեւի որ Արծրունիի տուած մանրամասնութիւնները, Շապուհէ են քաղուած (ԱՐԾ. 186-208):

649. ՆՈՐ ԱՏՈՄԵԱՆՔ

Քանիցս յիշեցինք թէ Բուդայ, ըստացած հրահանգին համաձայն, գերիներուն ընտիրները առանձինն կը պահէր, եւ այս կերպով *բարեհասակաչափ* եւ *յաջողաձեռնական* եւ *դիտավայելուչ* երիտասարդներէն հարիւր յիսուն եւ աւելի բանտարկուած կը մնային Դուինի մէջ, Հայաստանի զանազան գաւառներէն հաւաքուած: Բուդայ վերջապէս ասոնց հետ ալ ուլեց գործը վերջացնել,

որովհետեւ երկարատեւ բանտարկութեամբ ալ թուլցած չէին այդ ժիրաժիր երիտասարդները, եւ պիրար կը քաջալերէին տեղի չտալ Բուդայի հրապուրանաց: Սակայն անգութ ուստիկանը այդ կողմէն ալ յաջողութիւն ունենալու գրգռութեամբ, եւ իր ամիրապետին խումբ մը ընտիր ուրացեալներ ներկայելու փափաքով, ամէն տեսակ խստութիւններ կը ծանրացնէր անոնց վրայ, ոչ միայն *կապանօք եւ բանտիւ*, այլեւ *խոշտանգելով, եւ հարուածովք եւ անսուաղութեամբ* պանոնք կը նեղէր, բայց անոնք *քաջապէս համբերեալ* կը տոկային *նախատանաց եւ չարչարանաց եւ գելարանաց եւ հարուածոց, մինչ պի առհասարակ կեղեքեալ լինէին մարմինք նոցա* (ՅՈՎ. 155): Երբոր այդ միջոցներն ալ իրեն նպատակին չծառայեցին, սկսաւ հետզհետէ մահուան վճիռը գործադրել, *ոչ մի ժամու* ամէնքը միանգամայն գլխատել տալով, այլ *ի բազում աւուրս առ սակաւ սակաւ պնտա վատնեալ* (ՅՈՎ. 150), կարծելով ոմանց մահուամբը միւսները հպատակեցնելմ այլ մէջերնէն եւ ոչ մին տկարացաւ, եւ ամէնքն ալ *պսակեցան ի Քրիստոսէ*: Վերջին կը մնային եօթը ընկերներ, որոնց մէջէն անունով ծանօթ են միայն Ատոմ Անձեւացի, Մլեհ Վարաժնունի, Գէորգ Բողկացի, եւ Վասակ թերեւս Ակէացի (§ 647), իսկ միւս երեքը չեն յիշուած (ԱՐԾ. 192): Ասոնք ետեւ թողուած էին, որովհետեւ *աւելի պուարթագին երեսօք էին եւ գեղեցկադիտակք եւ աջողակք ի պէն շարժել*, բայց թերեւս աւելի ալ դեր ունեցած էին ընկերնին քաջալերելու մէջ: Ասոնց վրայ կրկին ծանրացուցին հրապոյրները եւ տանջանքները, ենթարկելով *յամենայն չարչարանս եւ բախմու նս կտտանաց, պոր ոչ լեզու բաւական լինի պատմել, եւ ոչ գրով բովանդակել*: Վերջին անգամ խաչաձեւ պրկուած ու կախուած էին, երբ Ատոմ ընկերները կը քաջալերէր կախադանին վրայէն, եւ կը յայտնէր թէ ուխտ ունէր Ս. Գէորգի տօնին *նոխապի եւ գառինս* մատաղ *պենուլ* (ԱՍՈ. 111), բայց որովհետեւ չէր կրցած ուխտը կատարել տօնին օրը, այժմ իր իսկ անձը *փոխանակ նոխապի* կը մատուցանէր Աստուծոյ (ՅՈՎ. 158): Երբոր այդ վերջին փորձն ալ չկրցաւ արիասիրտ երիտասարդները ընկձել, գլխատման վճիռը կը տրուէր, բայց այն ատեն ալ դահիճները կրկին եւ կրկին հարուածներ տալով տանջանքը կ'երկարէին, մինչեւ որ Գէորգ Բողկացին, տեղէն ելնելով դահիճին սուրը առաւ, տեսնել թէ իրօ՞ք չիկտրեր: Բայց երբ սուրին լաւութիւնը տեսաւ, դահիճին վատութիւնը յանդիմանեց, եւ սուրին փորձը տալու համար, *հարեալ պարանոց դահիճին ի բաց առ պզուիս նորա*, եւ ինքն ալ գլուխը խոնարհեցուց, եւ ուրիշ դահիճ մը անմիջապէս կտրեց (ԱՐԾ. 192): Այդ վերջին եօթներուն կատարումը տեղի ունեցաւ Հայոց 302 թիւին մեհեկանի 25-ին, որ այն տարի պատասխանած է 853 Նոյեմբեր 17-ին, թէպէտ անշարժ տոմարի հաշուով վերածուած է Մարտ 3-ին: Ատոմ Անձեւացիին անունէն բոլոր Գուրի վկաները Ատոմեան կոչուած են եւ Նոր Ատոմեանք ըսուած, առաջիններէն վատելու համար (§ 239): Յովհաննէս կաթողիկոս յատուկ տօն հրամայած է՝ այդ նահատակներուն համար մեհեկանի 25-ին, Ատոմի եւ ընկերներուն միացնելով այդ միջոցին նահատակուած *ամենայն սրբոց* յիշատակը, եւ Պատմաբան կը վկայէ թէ *տարեւորական պատուով տօնէին պտոցա կատարումն* (ՅՈՎ. 158), այլ այժմ այլեւս այս տօնը չունինք, եւ ցանկալի էր որ հայրենի եկեղեցւոյ փառաւոր յիշատակները չխափանուէին:

650. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՄԱՀԸ

Յովհաննէս կաթողիկոսի վախճանը հաշուեցինք 855-ին (§ 637), որով 853 Նոյեմբերէն, Ատոմեանց նահատակութենէն ետքը հապիւ տարի ու կէս ապրած է ծերացեալ հայրապետը: Ովայեցիին երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը տառապանաց եւ վշտաց անընդհատ շարայարութիւն եղաւ: Նա իբրեւ նախանձայոյզ հովուապետ առաջ բարոյական անկարգութեանց եւ նախարարներու նախանձընդդէմ թշնամութեանց ցաւերը կրեց, ետեւէն իրեն դէմ յարուցուած պրպարտութեան պատճառով վշտացաւ, վերջէն տիրապետող իշխանութեան կողմէ կատարուած անգթութեանց եւ կոտորածներու քստմնեցուցիչ տեսարաններուն ներքելը ընկձուեցաւ: Իր

հավաճանքը պատուազգած համբերութեամբ կրած էր, իսկ այդ վերջին արկածներուն դիմաց անհնար էր դարման մը հոգալ, բայց գոնէ հաւատոյ ամրութեան հրահրիչ եղաւ: Իսկ ներքեւ հակառակութեանց եւ անկարգութեանց մասին ծանր են պատմիչներուն մեղադրանքները: Պատմաբանը յիշելէ ետքը Բագարատ Բագրատունիի նենգաւոր ձերբակալումը, *վիրաւացի պատուհաս վրէժխնդրութեան ըստ արժանին յանձին իւրում կրէր*, կ'ըսէ (ՅՈՎ. 150), ակնարկելով կաթողիկոսին դէմ յարուցած վրպարտութեանը (§ 640): Արծրունին ալ անտանելի նեղութիւնները պատմելու սկսած ատեն կը յիշէ, թէ Յովհաննէս կաթողիկոս *դ նէր ուխտս ընդ իշխանս Հայոց, վի վկայեսցեն ըստ անուան քրիստոնէութեան եւ գործքն, այլ նոքա ոչ մեկնեալ լինէին ի ժանտագործ պղծութենէն զպարալից սողոմական ախտիցն, եւ գնային ոտնխեթի գայթ ի գայթս եւ աղտեղասէրս, մինչեւ զանբարկանալին Աստուած ի բարկութիւն ածել* (ԱՐԾ. 127), որով կ'ըսէ, *եկին հասին ի վերայ մեր մեծամեծ չարիքս այսոքիկ, եւ անկանգնելի գլորումնս* (ԱՐԾ. 128): Սակայն պէտք չէ մոռնանք, որ եթէ անողորմ կոտորածները բռնաւոր ոստիկանին նախատինքը կը կազմեն, միւս կողմէ ուրացութեան գնով ապատուիլ չուզողներուն եւ հաւատոյ վրայ նահատակուած մարտիրոսներու բազմութիւնը, հաւատացեալ Հայոց առաքինական գովեստը եւ քրիստոնէական պսակը եղած են: Իրաւ վտնուեցան *ոմանք ի նոցանէ*, որոնք *լքեալք լսածեալք դարձան յետս, ուրացեալք ի քրիստոնէական հաւատոցն* (ՅՈՎ. 159), սակայն այդ չի նուազեր երբեք նահատակներուն արդիւնքը եւ ժողովուրդին արիասիրտ քրիստոնէութիւնը: Բուղայի անգթութիւնները չդադրեցան վերջին տարիներու մէջ ալ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս հակառակ բազմամեայ ծերութեան *շրջէր ընդ վիճակեալ կողմանս*, հարկաւ իր ներկայութեամբ եւ խրատներով ժողովուրդը ամրապնդելու, մինչեւ որ *լցեալ զկէտ կենաց իւրոց*, մահաբեր հիւանդութեամբ կ'իյնար Գեղարքունի գաւառի Մաքենոցաց վանքը, եւ այնտեղ կը վախճանէր, եւ *ի նմին ուխտին սրբոյ* կը թաղուէր: Այսպէս կը փակուէին Ովայեցիին կաթողիկոսութեան վերջին տարիները, որք Հայաստանի ամենէն թշուառ օրերն եղան, մինչեւ յառակս լինել Բուղայի անգթութիւնը, որուն զոհուեցան հարիւր հազարներով կեանքեր, եւ աւեր դարձան բովանդակ գաւառներ:

651. ԴԱՐՁԵԱԼ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ

Բուղայի ահուելի հալածանքին զոհերը մարտիրոսաց դասակարգութիւն մը կը կազմեն, որոնց ոչ ձիշդ թիւը կրնանք տալ, եւ ոչ յանուանէ շատեր նշանակել: Քանի մը անուններ տուինք արդէն, հետեւեալներն ալ կ'աւելցնենք, զանազան յիշատակներէ քաղելով: Ընդարձակ կը պատմուի Մուկաթլ Վանանդեցիի վկայութիւնը, զոր ծանր կերպով կ'ամբաստանէին, իբր թէ *բազում վնասս ի գործս արքունի* ըրած ըլլար: Բուղայ իբրեւ ապատութեան միջոց ուրացութիւնը առաջարկեց, այլ Մուկաթլ իր հաւատքին ճշմարտութիւնը ընդարձակօրէն բացատրելուն վրայ, լեուն եւ ձեռուրները եւ ոտուրները կտրելէն, եւ աչուրները փորելէն ետք, *ի ծայր փայտի* կախեցին, եւ վերջապէս գլխատմամբ սպաննեցին Քշիէ լերան մօտ, Գոռողու գիւղը (ԱՐԾ. 210): Ծանօթ նահատակներուն մէջ կը յիշուին եւս Սողոմոն Սեւորդի, եւ Կահայ Վերինաշխարհեցի, որոնք նոյնպէս ուրացութիւնը մերժելուն համար, նախ ցիցերու կապուելէ եւ բուքերով տանջուելէ ետքը, Սողոմոնը փայտէ կախելով նետահար մեռցուցին եւ Կահայն գլխատեցին (ԱՐԾ. 211): Ասոնցմէ աւելի ալ նշանաւոր եղաւ Յովնան Խոյթեցի, որ խիստ բանտարկութեան մէջ կը մնար, իբրեւ Ապուսէթը սպաննողներուն գլխաւոր (ԱՐԾ. 212): Բայց գործածուած խստութիւնները չկրցան Յովնանը համոզել, որ ուրացութեամբ կեանքը շահի, եւ անոր ալ գլուխը կտրուեցաւ, եւ նահատակներուն հետ դասակցեցաւ (ԱՐԾ. 213): Տփղիսի քաղաքապետ Սահակ Իսմայէլացիի, կամ Իսմայէլի որդի Սահակ իշխանի մահն ալ իբր նահատակութիւն յառաջ կը բերուի (ԱՍՈ. 111), թէպէտ

Արծրունիի պատմության մէջ նահատակութեան ձեւը տրուած չէ: Տիղիսի պաշարման ատեն կը սպաննուի Աշխէթ անուն, *պերճ եւ անուանի եւ քաջամարտիկ* մարդ մը, Բուղայի յոյժ սիրելին, եւ անոր վրեժը լուծելու համար կը սպաննուի Սահակ, որ ժիրակ պօրավարի կողմէ կալանաւորելով Բուղայի բերուած էր: Բուղայ կը հրամայէ *բառնալ գգլուխ նորա* (ԱՐԾ. 196), կամ ըստ այլոց *ի փայտ հանել* (ԱՍՈ. 111), եւ հաւանօրէն երկուքն ալ կը գործադրուին: Սահակի կինը, որ ամուսնոյն համար միջնորդած էր, *կին գեղեցիկ* ըլլալուն, Բուղայէ *կնութեան* կ'առնուի բռնութեամբ, բայց յետոյ Բուղայի դժբախտութեան պատճառ ըլլալը պիտի պատմենք: Ասոնք եւ դեռ եւս շատեր՝ որոնց անունները մեզի չեն հասած, փառաւոր նահատակներու բազմութիւն մը կը ներկայեն, եւ կը հաստատեն թէ հաւատքն ու Աստուծոյ սէրը չէին ցամքած քրիստոնեայ Հայաստանի մէջ:

S. ՋԱՔԱՐԻԱ Ա. ՉԱԳԵՑԻ

652. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ

Բուղայ ոստիկան, որ չորս տարի է ի վեր Հայաստանը աւերելու եւ քանդելու գործին կը հետեւէր, *իրբե կատարեաց զբարձումն յաշխարհէս մեծամեծացն Հայոց*, մտածեց որ *մի' ամենեւին որ կայցէ յակաստանի*, ուստի անոնք որ մասնաւոր պիջողութիւններով, իրեն վրէժխնդրութեան առիթ չէին տուած, *եւ մնացեալ էին յաշխարհս յամուրս իւրեանց*, յատուկ հրաւերներով իրեն մօտ կանչեց, որպէսզի *վայելեսցեն ի պարգևս եւ ի պատիւս արքունի*: Շատեր միամտութեամբ փութացին, եւ եկողներ պատուասիրութիւններ տեսան, մինչեւ որ միւսներն ալ քաջալերուելով եկան, բայց երբ *գիտաց*, թէ *ոչ որ այնուհետեւ յիշխանացն Հայոց մնաց*, նենգութիւնը մէջտեղ հանեց, եւ առտու մը կանուխ երբ տակաւին անոնք *ննջէին յիւրաքանչիւր վրանաց օթոցի*, ամէնքն ալ կալանաւորելով շղթայի վարկաւ, եւ արդէն բանտարկեալ պահուածներուն խառնեց: Ասոնց մէջ կը յիշուին Գրիգոր Մամիկոնեան Բուրդիկի որդի, Գրիգոր Սիւնեաց իշխան, Սահլ Բագրատունի Սմբատի որդին՝ Բաբանը ձերբակալողը (§638), Վասակ Վայոցձորոյ իշխան, Փիլիպէ Սիւնեաց իշխան, եւ Ներսէհ Գարիթայանից իշխան, որոնց հետ կը յիշուին դարձեալ Ատրներսէհ Խաչենցի եւ Եսայի Ապումուսէ Աղուան իշխանները (ԱՐԾ. 214): Իսկ Սմբատ Աբլաբաս սպարապետին վրայ բռնութիւն չգործածեց, եւ միայն հրաւիրեց որ իբր իրեն գործակից եղած եւ ամիրպետին շնորհաց արժանացած պաշտօնեայ մը, իրեն հետեւի եւ շուտով Սամարա հասնի, այնպէս իմն յուսալ տալով, թէ պիտի արժանանայ *առնուլ պատիւս եւ պարգևս յարքունուստ*, եւ *այնպէս դարձեալ դառնալ յիւրական աշխարհս* (ՅՈՎ. 162): Հրամայեաց եւս որ իր տեղ իր Աշոտ որդւոյն յանձնէ սպարապետութեան գործը, իսկ *ի վերայ հարկաց արքունի*, իբր ոստիկան թողուց Իպրահիմ անուն պօրավար մը (ԱՐԾ. 215), Ատրպատականի մեծ ոստիկան Մահմէտի հսկողութեան ներքեւ (ՎԱՐ. 81): Ճիշդ այդ միջոցին էր, որ *վախճան կենաց հասեալ էր տեստն Յովհաննէսի* կաթողիկոսի (ՍԱՄ. 94), եւ Սմբատ չուպեց աթոռը թափուր թողլով հեռանալ, ուստի *նա նախ հրամայեալ ժողով եպիսկոպոսաց լինել*, կաթողիկոսի ընտրութիւնը անյապաղ եւ անմիջապէս կատարել տուաւ: Եպիսկոպոսները հաւաքուեցան Երազգաւորս կամ Շիրակաւան քաղաքը, *եւ ձեռնադրեցին զՋաբարիա* Կոտայք գաւառի Ջագ գիւղէն, եւ Սմբատ ընտրութիւնը եւ ձեռնադրութիւնը լրացնել տալով, եւ նորընտիր կաթողիկոսին *աղօթից պանձն իւր յանձն արարեալ* անմիջապէս ձամբայ կ'ելլէ Բուղայի ետեւէն հասնելու, եւ ամիրպետին ներկայանալով յուսացուած պատիւն ու իշխանութիւնն ընդունելու (ՅՈՎ. 161):

653. ՋԱՔԱՐԻԱՅԻ ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ

Ջաբարիայի կաթողիկոսութիւնը, մասնաւոր պարագայ մը ունի, որ նկատողութեան արժանի է, որովհետեւ ըսուած է, թէ *ի միում աւուր ամենայնին արժանաւորեալ* եղաւ, *սարկաւագութեան եւ քահանայութեան եւ կաթողիկոսութեան* (ԿԻՐ. 43): Կաթողիկոսները սովորական եւ ընկալեալ կանոնով միշտ եպիսկոպոսներուն մէջէն կ'ընտրուէին, ինչպէս տեսանք, եւ շատ բացառիկ պարագայ մը միայն պէտք էր եպիսկոպոսները համուպելու, որպէսզի իրենց դասակարգէն դուրս մէկը հայրապետութեան բարձրացնելու յանձնառու ըլլան: Լուսաւորիչ եւ Յուսիկ եւ Ներսէս Պարթեւապուններէ ետքը, թերեւս միայն Յովսէփ Հողոցմեցիի համար կարենանք ըսել թէ ընտրութենէն ետքը եպիսկոպոսութեան ձեռնադրուեցաւ, բայց ան ալ արդիւնաւոր եկեղեցական մըն էր: Պատմաբանը Ջաբարիայի մասին այդ բացառիկ պարագան չի յիշեր, բայց *ձեռնադրեն ի հայրապետութիւն* ըսելով (ՅՈՎ. 161) թերեւս անոր ակնարկած ըլլայ: Ոմանք բացառիկ պարագան մեկնելու համար ըսին, թէ ամենադժուարին ժամանակին մէջ եւ բոլոր նախարարներուն հեռացուած ատեն, կաթողիկոսական աթոռին վրայ քաղաքագէտ եւ ռազմագէտ անձի պէտքը

անհրաժեշտ լինելով, Ջաքարիա Չագեցին յառաջ կոչուեցաւ իբրեւ սոյն նպատակին յարմար եւ նոյն գործերու մէջ վարժուած իշխան մը: Մեկնութիւնը առանց վարանման պիտի ընդունէինք, եթէ Ջաքարիայի նախըթացին վրայ որեւէ այսպիսի ակնարկ մը ունենայինք, սակայն *յանարատ ի կեանս կեցեալ* (ԱՍՈ. 111), եւ *այր սուրբ եւ առաքինի* (ԿԻՐ. 43) եղած ըլլելը՝ այդ ենթադրութեան փաստեր չեն, եւ աւելի աշխարհէ քաշուած, եւ սրբակրօն անձի մը կերպարանը կը ներկայեն: Ապագային պիտի հանդիպինք, որ ներհակընդդէմ ձգտումները լոեցնելու համար, Կիրակոս Վիրապեցիի պէս սրբակրօն ճգնաւոր մը ընտրել պէտք եղաւ, մինչ Ջաքարիայի ընտրութեան ատեն այսպիսի ձգտումներ ալ չեն յիշուիր: Բոլոր եպիսկոպոսներուն պատասխանատուութենէ խուսափելուն ենթադրութիւնն ալ հաւանական չէ, վասնզի ոչ այդչափ երկչոտութիւն, եւ ոչ այդչափ խոնարհամտութիւն ենթադրելի չեն եպիսկոպոսական դասակարգին վրայ, որով առանց բացառութեան կը մնայ, եւ ոչ իսկ սարկաւագ անձի մը կաթողիկոս ընտրուիլը, եւ մէկ օրուան մէջ սարկաւագութենէ սկսելով, բոլոր աստիճանները ընդունիլը, եւ հետզհետէ սարկաւագ, քահանայ, եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրուիլը: Բայց միշտ միտն կը մնայ Ջաքարիայի նախընթացաբար ինչ եղած ըլլալը: Նախարարական անուն չունենալը, եւ պարզապէս Չագ գիւղացի մը կոչուիլը, իշխան կամ պօրավար եղած չըլլալը կը թելադրեն, եւ ձեռնադրութեանց սարկաւագութենէ սկսիլը՝ գոնէ դպիր մը եղած ըլլալը ենթադրել կու տայ: Մի՛ գուցէ հանգուցեալ կաթողիկոսին պաշտօնեան եւ գործառնութեանց տեղեակ եղած ըլլալը, իրեն ընտրելիութեան հիմը կապմած ըլլան: Ամէն առթի մէջ հնար չէ չտեսնել Սմբատ Աբլաբասի կամքին պղծութիւնը այդ գործին մէջ, եւ միանգամայն չխոստովանիլ, թէ նա լաւ գիտող եւ քաջ կշռող մը եղած է: Որովհետեւ Ջաքարիա լիովին արդարացուց իր վրայ դրուած ակնկալութիւնը, եւ եկեղեցւոյ ու աշխարհին համար բազմարդիւն հայրապետ մը եղաւ, եւ ուսումնական վարձացման եւ վարչական ճարտարութեան կարողութիւններ ալ ցուցուց:

654. *ԲՈՆԱԴԱՏԵԱԼ ԿԵՂԾՈՒՐԱՅՆԵՐ*

Երբոր Բուղայ Հայաստանի հալածումը, կամ լաւ եւս կործանումը աւարտեց, եւ ամիրապետին դարձաւ, այնտեղ հայ նախարարներու բաւական թիւ մը հաւաքուած էր, եւ մաս մըն ալ Բուղայ մէկտեղ բերելով թիւը կ'աճեցնէր: Ասոնք իբրեւ պետական յանցապարտներ բանտերու մէջ կը մնային, եւ նոյնինքն Սմբատ Աբլաբաս սպարապետին ալ *ընդ այլոց կապելոց հաւասարեալ* բանտ նետուեցաւ, եւ *ոչ յիշեցան երախտիք միամտութեան նորա առ նոսա* (ՅՈՎ. 163): Կալանաւորներուն ամենէն առաջինը եղած էր Բագրատ Բագրատունի Տարոնի իշխանը, զոր Եռեսուֆ-Ապուսէթ նենգութեամբ բռնած եւ Պաղտատ դրկած էր (§ 644): Այդտեղ Բագրատ, ուրացութեամբ միայն կրցած էր իր կեանքը պատել Ապուսէթի սպանութեան վրէժխնդրութենէն, եւ իսլամանալով ու թլփատուելով Պաղտատի մէջ կ'ապրէր (ԱՐԾ. 182): Ուրիշ ուրացեալ մըն ալ եղած էր Վասակ Արծրունի, Աշոտի ազգականներուն առաջինը (§ 643), բայց սա կալանաւորուելէն առաջ փութացած էր կանխել Սամարա երթալ, եւ յօժարակամ իսլամութիւն ընդունիլ, մեծամեծ շնորհներու ակնալութեամբ (ԱՐԾ. 177): Բուղայի ետ դառնալուն եւ Հայաստանի խնդիրին փակուելուն վրայ, Միւթէվէքթիլ ամիրապետ ուկեց կալանաւոր իշխաններուն դատը տեսնել, եւ գործին նշանակութիւնը մեծցնելու նպատակով, փողեր հնչեցնել տուաւ, հանդիսաւոր ատեան բացաւ, եւ բանտարկեալ իշխանները եւ իրենց ազգակիցները դատելու նստաւ (ԱՐԾ. 172): Երբ դատական ձեւակերպութեանց ոճով՝ ո՞վ ըլլալուն հարցումները սկսան, իշխանները պատասխանեցին թէ անծանօթ մարդիկ չեն, իրենց ով ըլլալը ամիրապետն ալ գիտէ, եւ պարապ տեղը իրենց վրայ ձախողակի կը նայի, վասնզի, կ'ըսեն, *մեք ոչ եմք ապստամբք ի քումմէ ինքնակալ թագաւորութենէդ* (ԱՐԾ. 173): Սակայն ամիրապետը կը յիշեցնէ, թէ *այդչափ վնաս*

գործեալ է ձեր առ իս, եւ թէ ապիրատ գործոց եւ վնասուց տէր եղած էք, բայց որովհետեւ որդիք թագաւորացն այսր աշխարհի լեալ էք, եւ արք զօրութեան էք, եւ ի դիմաց ձերոց երեւի զի զօրութիւն բապում գոյ ի ձեզ (ԱՐԾ. 174), իմ խնայեալ ի ձեզ ոչ արարից գրաւ կենաց ձերոց, թէ հաւանեալ մեզ եւ օրէնսդրին մերոյ Մահմաթայ, ընկալջիք զհաւատս եւ զօրէնս իսլամութեան: Կապեալ ներուն մէջ էին Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունի նշանաւոր քահանան: Եպիսկոպոսը ամենուն կողմէ քրիստոնէութեան վրայ հաստատ ըլլալ նին յայտարարեց, եւ միանգամայն կրօնքներու ճշմարտութեան վրայ խօսելով յայտնեց, թէ հարիւրտասընմէկ մարգարէներուն ամէնքը, մէկէն վատ, քրիստոնէութեան համար կը վկայեն (ԱՐԾ. 175): Բայց երբ Միւթէվէքքիլ ձայնը կը բարձրացնէ եւ սպառնալիքները կը սասկացնէ, որպէս թէ *ընդ ոնգունս նորա ելանէր ծուխ հնոցի կայծականց*, նախարարները կը սկսին տկարանալ, եւ կանուխ ուրացեալ ներ Բագարատ եւ Վասակ ալ վրայ կու տան, թէ դժուարութիւն չկայ, եթէ *ի վերին երեսս հաճիցեն զմիտս թագաւորին, եւ ի ներքին խորհուրդս պահիցեն զխոստովանութիւնն որ ի Զրիստոս*: Կերպով մը կը նորոգուէր Վարդանանց կեղծուրացութեան պարագան (§ 245), սակայն աւելի դժուար էր այս անգամուան փորձանքը, որ լոկ խօսքով մը տեղերնին դառնալու ապատութիւնը չէին ստանար, այլ կը ստիպուէին թլփատութեան ալ ենթարկուիլ, եւ Պաղտատի մէջ աքսորականի պէս մնալ (ԱՐԾ. 177):

655. ԿՈՆ ԵՒ ԵՐԵՔ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐ

Երբ իշխաններու ընդհանրութիւնը ուրացութեան կը զիջանէր, որոնց ոչ թիւը եւ ոչ անունները կրնանք տալ, եղան եւս անդրդուելի հաստատամտութեամբ տանջանք ու մահ յանձն առնողներ, առ երեսս ուրացութեան ալ խոնարհիլ չուզելով: Ասոնց մէջ ամէնէն առաջ պէտք է յիշենք Ստեփանոս Սելւորդի, Ուտիի իշխանը, որուն ժողովուրդը Կոն մականունը տուած էր: Անոր համարձակ խօսքերը եւ աննկուն դիմադրութիւնը, ամիրապետին բարկութիւնը գրգռեցին, որ ուրիշներն ալ վախցնելու դիտմամբ, *բապում հարանօք տանջեալ խոշտանգելէ ետքը*, գլխատմամբ սպաննել հրամայեց (ՅՈՎ. 166) միւլենոյն 855 տարին: Անընկճելի մնացին եւս երեք Արծրունիները, Յովհաննէս եպիսկոպոս, Գրիգոր քահանայ եւ Գրիգոր իշխան, զոր պատմիչը *Տէր Գրիգոր Արծրունի* պատուանունով կը յիշէ, եւ պատուաւորներէն մէկ մը եղած ըլլալը կը հետեւի, թէպէտ վերեւ յիշուած Արծրունի իշխաններուն կարգին Գրիգոր մը ամէնէն վերջ նշանակուած կը գտնենք (§ 643), իսկ Աշոտի եղբայրը Գրիգորը, պատերազմներ ունեցած եւ իւրով մահուամբ մեռած է (ԱՐԾ.225): Բանտարկեալ երեք Արծրունիներ, ուրացութիւնը յանձն չառնելուն համար *կրկին շղթայիւք կապուած ներքին բանտ* նետուեցան, ուր մնացին *գերիս ամս շարունակ, կերակրեալ ձեռնարուեստիւք իւրեանց*, եւ շարունակ նոր փորձութեանց ենթարկուելով, մանաւանդ Գրիգոր իշխանը, որուն դէմ աւելի ռիսգեալ էր ամիրապետը, եւ զոր միշտ սրտապնդելու կ'աշխատէին իր բանտակիցները, Յովհաննէս եպիսկոպոսը եւ Գրիգոր քահանայ: Երկար տառապանքը հիւժեցին իշխանը, որ վերջին Զատկին վտանգաւոր վիճակ մը ունէր, բայց Համբարձումն ալ անցուց, եւ 15 օր ետքը *բարի խոստովանութեամբ ննջեաց տէր սուրբ Գրիգոր* բանտին մէջ, ուստի հանելով թաղեցին Պաղտատի քրիստոնեաներ, եւ *զօր մահուան սրբոյն ամենայն Ասորեստան տօնախմբեալ* կը պատուէ, կ'ըսէ պատմիչը: Իսկ մահուան թուական կը նշանակէ հոռի 5 Ուրբաթ օր առանց տարեթիւի (ԱՐԾ. 182): Եթէ բանտարկութեան երեք տարիները ամիրապետին դատաստանէն պիտի համրենք, 855-ին պիտի դնենք Գրիգորի մահուան թուականը, որ տարին հոռի 5-ը Մայիս 30-ին կ'իյնայ, իսկ Համբարձումն 15 օր ետքը եղող Ուրբաթ Մայիս 27-ին, կամ հոռի 2-ին, եւ դժուար չէ թուատառի սխալ մը ենթադրել գրչագրութեան մէջ, եթէ եռամեայ միվոցը բանտարկութեան սկիզբէն հաշուուած չէ:

656. *ՍՄԲԱՏ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ*

Ուրացութեան չպիջանողներուն մէջ եղաւ եւս Սմբատ Արլաբաս սպարապետ, որուն խիղճ եղած էր, որ միամտօրէն գործակից գտնուած էր Բուղայի անգութ ձեռնարկներուն: Որովհետեւ ինքն էր, որ *առաջնորդէր ի գործս պատերազմացն, եւ յելս եւ ի մուտս աշխարհացն, ծանուցանէր պօրութիւն իւրաքանչիւր աշխարհաց, եւ պամուրս նոցա* (ԱՐԾ. 194): Սմբատ ոչ մի կերպով յանձն չառաւ առերեսս իսկ ուրացութեան հաւանիլ, եւ ոչ ալ իր ալեւորեալ կեանքին մնացորդը նախադասեց իր հաւատքին, եւ *ոչ միանգամ կամ երկիցս, այլ բազում անգամ աներկիւղաբար առնէր ընդդիմութիւն*: Երբ ամիրապետը կը խորհէր *դառնաշխատ տանջանօք պնա կորուսանել, երկնաւոր այցելութիւն* կանխեց, կ'ըսէ Պատմաբանը, եւ *պարտական մարմնոյ մահուամբ վախճանեցաւ Սմբատ բանտին մէջ* (ՅՈՎ. 164), եւ *պիտտովանողական անուն ժառանգեաց* (ԿԻՐ. 44), որով ցարդ աւելի յաճախ Սմբատ Խոստովանող անունով կը յիշատակուի պատմութեան մէջ: Սմբատի մարմինը թաղուեցաւ տեղական քրիստոնեաներուն ձեռքով, Դանիէլ մարգարէի գութին վրայ շինուած եկեղեցւոյն կամ վկայարանին մէջ, ուր թաղուեցաւ հարկաւ եւ նահատակ Գրիգոր Արծրունին: Սմբատի բանտարկութեան տեւողութիւնը եւ մահուան թուականը ճշդելու համար որոշ նշաններ չունինք: Պատմիչը տեղ մը *յութերորդ ամի գերութեանն* ըսելէն ետքը (ԱՐԾ. 228), կը յիշատակէ թէ *դեռ եւս գերեալքն եւ սպարապետն յարքունիս էին* (ԱՐԾ. 229), որով 858-ին տակաւին կենդանի եղած կ'ըլլայ Սմբատ, եւ երեք տարիէ ի վեր բանտարկուած, բայց այսչափ երկարած չ'երեւիր անոր մահը, եւ յիշուած թուականներն ալ իրարմէ անկախ կրնան առնուիլ:

657. *ՀՌԻՓՍԻՄԷ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ*

Ստեփանոս եւ Գրիգոր եւ Սմբատ իշխաններէն վատ ուրիշ նահատակներ եւ խոստովանողներ ալ եղած ըլլալը, բաւական յայտնի կերպով ըսուած է, թէ նաեւ *այլք բազումք վկայեցին վասն Քրիստոսի, եւ մեռան յանօրինէն* (ԿԻՐ. 44), որ Ջափը կը կոչուի, բայց Միւթէվէքքիլ պետք է իմանալ (§ 643): Ասոնց ընկերակից եղաւ Հռիփսիմէ տիկին, Բագարատ Բագրատունի բոյր եւ Աշոտ եւ Գուրգէն եւ Գրիգոր Արծրունիներու մայրը, որ երկիցս բանագնացի պաշտօն ալ կատարած էր (§ 644, 647): Նա ալ *հարցեալ եւ բռնապբօսեալ*, բայց *համարձակաբար* յայտարարելով *կեալ ի հաւատսն Քրիստոսի, Պաղտատի մէջ մեռաւ խոստովանողական անուն ստացեալ*, եւ թաղուեցաւ փառաւորապէս *յուխտէ Յակոբկաց* (ԱՐԾ. 234): Նոյն շարքին մէջ պատշաճ կը սեպենք դասել Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը (§ 652), որ *արիաբար պահեալ պհաւատն* (ՎԱՐ. 818), կերպը գտաւ բանտէ ապատելու եւ Հայաստան դարձաւ: Ամիրապետէն Ատրպատականի ոստիկանին, եւ անկէ Ախոտ սպարապետին հրաման կու գայ, որ ուր ալ ըլլայ, փախստականը ձերբակալուի եւ ետ դարձուի, մինչ Գրիգոր իր գաւառը՝ Բագրեւանդ դառնալով, կ'աշխատէր ամրանալ Գաբեղեան գաւառի Գապանածակք բերդը: Սակայն անհնարին տառապանքէն ընկճուած, հասնելէն *պկնի եօթն աւուրց մեռանի*: Աշոտ առիթէն կ'օգտուի, եւ Գրիգորի դիակին գլուխը կտրելով Ատրպատականի Մահմէտ ոստիկանին կը դրկէ, իբր թէ Գրիգորի յունական սահմանները անցած ատեն ետեւէն հասած եւ սպաննած ըլլայ: Գործը նոյն կերպով ոստիկանէն կը հաղորդուի ամիրապետին, եւ Գրիգորի սեփական Բագրեւանդ գաւառը եւ *արծայթ բիւրս հինգ* պարգեւ կը տրուի Աշոտի: *Յայնմհետէ*, կ'ըսէ պատմիչը, *բարձաւ ի Հայոց աշխարհէս ազգն Մամիկոնէից* (ԿԻՐ. 45), բայց աւելի տանուտէրական իշխանութեան, եւ ոչ ազատահմի շարունակութեան վրայ պետք է իմանալ այդ դադարումը, վասնզի Մամիկոնեաններու անունը շարունակած է յաջորդ դարերու մէջ ալ:

658. *ՆԱՆԱ ԱՍՈՐԻ*

Հաւատոյ համար տանջուողներուն մէջ պիտի դասենք եւս Նանա Ասորի սարկաւազը: Նանայի անունը յիշուած է Աշոտ Մսակերի ժամանակէն, երբ նա իբրեւ հմուտ եւ գիտնական անձ

Հայաստան եկաւ Բուրետ Ասորի վարդապետին յանձնարարութեամբ, որպէսզի Եպիկուրոս անուն քաղկեդոնիկ յոյն եպիսկոպոսին դէմ մաքառի, որ կը ջանար Աշոտը իր կողմը համոզել: Նանա յաջողած էր այն ատեն Եպիկուրոսը յաղթահարել ուսումնական պօրութեամբ, եւ Աշոտ հեռացուցած էր պայն իր քովէն (ՎԱՐ. 78): Կ'երեւի թէ անկէ ետքը Նանա Հայաստան մնացած եւ Հայերուն գործակից գտնուած է որ ինքն ալ Բուղայի գերութեան հետ Պաղտատ կը տարուի, եւ իբր նշանաւոր անձնաւորութիւն մը ամիրապետին առջեւ կը հանուի: Նանայի ալ կ'առաջարկուի ուրացութիւնը, իբր դատապարտութենէ ազատելու միջոց, բայց Նանա *խոստովանեցաւ համարձակութեամբ չՔրիստոս*, եւ այս պատճառաւ *տանջեալ զնա, ի բանտն արգելեալ պահեցին յոյով ժամնակս*, մինչեւ որ պարագաներու փոփոխմամբ *արձակեցաւ խնամօքն Աստուծոյ* (ԿԻՐ. 44):

659. ԱՊՊԱՍԵԱՆՅ ՇՓՈԹՆԵՐԸ

Բարեպատեհ առիթը, որուն կ'ակնարկուի, անշուշտ այն ներքին շփոթութիւններուն ու խառնակութիւններուն պարագան է, որք Պաղտատի ամիրապետութեան մէջ տեղի ունեցան, եւ հետզհետէ Ապպասեանց հարստութեան անկումը պատրաստեցին: Ամիրապետներ, որոնք Ամիրմումնի կամ Ամիրէլմումնի կոչուած են մերիններէն (ՍԱՄ. 95), իբր Էմիր-իւլ-ումումի կամ ընդհանուր իշխան, ներքին գաւառներու Թուրք ցեղերէն իրենց անձնապահ եւ տէրութեան պաշտպան գունդեր կազմած էին՝ Թուրք հրամանատարներու ձեռաց ներքեւ, իսկ իրենք ինքնզինքնին բռնութեանց եւ անգթութեանց, ցոփութեանց եւ անառակութեանց տուած էին անկոպար եւ անպայման: Որպէսզի աւելի ալ ազատ ըլլան, Պաղտատ քաղաքէն քիչ հեռու Սամարայի մօտերը ճաֆէրիէ անունով պալատ մը շինած էին, ուր ճոխութեանց հաւասար էին խենէշութեանց չաճն ու չափազանցութիւնը: Այդ անկարգ ընթացքին մէջ ամենէն առջեւ քաղոյր եղաւ Միւթէվէթքիլի-Պիլլահի Հայաստանի կործանման մեծ սկզբնապատճառը, եւ որուն ոյժն ու բազուկը կը կազմէին չորս թուրք պօրավարներ, Վասըֆ, Պուղա-Քէպիր, Պուղա-Սաղիր եւ Պաղըր: Ասոնցմէ երկրորդն է Հայաստանի Բուղա ոստիկանը, եւ այդ միջոցին յարմար է դնել Արծրունիի անոր մասին պատմածը, թէ Սահակ Իսմայէլեանի կինը, զոր Բուղայ բռնի իրեն կին ըրած էր (§ 651), շարունակ կը բողոքէր թէ *ես չվայելեմ քեզ կին, այլ մեծի թագաւորին* (ԱՐԾ. 196): Ուստի երբ Բուղայի հետ Պաղտատ կը հասնի, ինը կը յաջողի իրողութեան լուրը հասցնել ամիրապետին, որ կնոջ գեղեցկութիւնը տեսնելով, եւ Բուղայի պայն իւրացնելը իրեն անարգանք սեպելով, Սուղան պաշտօնով Խորասան կը դրկէ, եւ ճամբան սպաննել կու տայ (ԱՐԾ. 237): Իրօք ալ արտաքին պատմութեան մէջ Պուղա-Քէպիր այլեւս չի յիշուիր, այլ իր որդին Մուսա-պիւնի-Պուղա, եւ Պուղա-Սաղիր (ՎԵՐ. 451) գործի վրայ կը գտնուին Թուրք գունդերուն գլուխը: Ասոնք հետզհետէ սկսան այն դերը վարել ամիրապետներուն նկատմամբ, ինչ որ հին պրետորականները վարած էին Հռոմի կայսրներուն հանդէպ: Թէպէտ Միւթէվէթքիլի այնչափ շնորհները վայելած էին, բայց անոր դէմ դարձան Վասըֆի գրգռութեամբ, եւ անակնկալ դաւաճանութեամբ ամիրապետը սպաննեցին, 861 Դեկտեմբեր 12-ին (ՎԵՐ. 448), եւ յաջորդ հռչակեցին, անոր Մուհամմէտ-Ապուլ-Ճաֆէր որդին, որ կոչուեցաւ Մունթապըր-Պիլլահի: Ասիկա ուլեց դարմանել իր հօր անգութ հալածանքները՝ Ալիի անունին եւ պայն պատուողներուն, եւ քրիստոնեաներուն դէմ: Իսկ միւս կողմէն ըստ ամենայնի կը հետեւէր անոր ցոփակեաց խենէխութեանց, եւ այդ երեսէն մեռաւ 5 ամիս ետքը 862-ին, թէպէտ ոմանք դեղակուր սպաննուած կը կարծեն (ՎԵՐ. 448): Թուրք պօրավարներ չվստահելով Միւթէվէթքիլի ցեղին վրայ, անոր Մուհամմէտ եղբօրը Ահմէտ-Ապուլ-Ապաս որդին ամիրապետ հռչակեցին, որ կոչուեցաւ Մըսթայն-Պիլլահի, եւ իր ընթացքով ներքին եւ արտաքին թշնամութիւններ գրգռեց, եւ ապստամբութիւններու առիթ տուաւ: Աթամէշ վէպիրին երես տալը

Թուրք պորավարները գրգռեց, Վասըֆ, Պուղա-Սադիր, Պաղր եւ Մուսա, Սամարայի վրայ յարձակեցան, եւ ամէն բան այրեցին եւ բանդեցին, բայց յետոյ իրենք իրարու մէջ պառակտեցան: Մըսթայն առիթ առնելով Պաղըրը սպաննել տուաւ, բայց Վասըֆ եւ ամիրապետ հռչակեցին Մուսթապըրի եղբայր Մուհամմէտը: Մըսթայն պարտաւորուեցաւ անձնատուր ըլլալ, պինքն չխողխողելու պայմանով, բայց աքսորի անունով ճամբայ հանուեցաւ, եւ Պասրայի մօտ Վասիթ ըսուած տեղը, այնչաք գանակոծ եղաւ որ հարուածներու ներքեւ մեռաւ, 866-ին: Նոր ամիրապետն Մուհամմէտ-Ապու-Ապտուլլահ, Մութաղ-Պիլլահ կոչուեցաւ, եւ իր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով, հետպհետէ սպաննեց իր եղբայրն ու մերձաւորները, եւ Վասըֆ ու Պուղա-Սադիր պորավարները, որ իրեն օգնած էին: Ասոր վրայ թուրք գունդեր ուտք ելան սպանեալ պորավարներուն որդւոց գլխաւորութեամբ. Սալիհ-պին-Վասըֆ եւ Մուհամմէտ-պին-Պուղա ռոճիկի խնդիր յուլեցին, Մութաղը ձերբակալեցին, լաւ մը ծեծեցին եւ մերկացնելով սաստիկ արեւի տակ կայնեցուցին մինչեւ որ յանձնառու եղաւ իշխանութենէն հրաժարիլ, բայց եւ այնպէս գետնափոր նկուղի մէջ անսուղութեամբ սպաննեցին, 869-ին: Վաթըքի պաւակներէն Մուհամմէտ-Ապու-Ապտուլլահ ամիրապետ հռչակուեցաւ Մոհթատի-Պիլլահ անունով, եւ ուլեց կարգ ու կանոն մուծանել գործերու մէջ, Ղուրանի պատուիրանները եւ արդարութեան կանոնները ուլեց վերանորոգել, բայց Թուրք գունդերը չկրցաւ պսպել, որք պինքը ձերբակալեցին, եւ ձաղանքի ենթարկելով եւ գանակոծելով հրաժարելու ստիպեցին: Իսկ նա, մինչեւ վերջը ընդդիացաւ ու չհաւանեցաւ, թէպէտեւ գետինը թաւալեցին, գլխուն եւ փորին եւ մարմնոյն վրայէն քալելով ոտնակոխ ըրին, եւ վերջապէս դաշոյնով վարկին սպաննեցին, 870-ին: Անկէ ետքը ամիրապետութեան կոչուեցաւ Միւթէվէքքիլի պաւակներէն Ահմէտ-Ապու-Ապաս, Մութամմէտ-Պիլլահ անունով: Ինչպէս փոթորիկներն ալ սաստիկ պայրանալէն ետքը պահ մը կը դադարին, ամիրապետութեան խոռվութիւններն ալ, որ 861-ին սկսած էին, 870-ին դադար առին, Թուրք գունդերը հանդարտեցան, եւ Մութամմէտ 23 տարի իշխանութիւ վարեց մինչեւ 892 (ՎԵՐ. 452):

660. ԱՇՆՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Ամիրապետութեան վիճակին վրայ պատմուած պարագաները, որչափ եւ մեր նպատակէն պարտուղի սեպուին, սակայն կարելոր էին, որպէսզի լաւ հասկցուէին Հայաստանի տիրապետողներուն գործերը, եւ բացատրուէին անոնց հետ տեղի ունեցած յարաբերութիւնները: Սուղայի խստութիւնները եւ բուռն ճնշումները, նախարարներուն բանտարկութիւնն ու աքսորը, երկիրը լքուցած եւ ամէն շարժումները դադրեցուցած էին, եւ կեղծուրաց նախարարներն ալ ուրացութեան ընդդիմացող բանտարկեալներն ալ տակաւին Պաղտատի մէջ կը պահուէին: Իսկ Հայաստանի մէջ Աշոտ սպարապետ եւ Զաքարիա կաթողիկոս կը ջանային ներքին հանդարտութեան մէջպահել երկիրը, եւ քիչ վայն իր վէրքերէն բժշկելու աշխատիլ: Նախարարներէն Հայաստանի մէջ մնացողներ իրենց գաւառներուն մէջ կը տիրէին տիրապետողներու հանդէպ հաւատարիմ հարկատուութեամբ, իսկ իրարու մէջ վանց չէին ըներ ընտանի կոիւներ մղել, նոյնիսկ այս անկեալ վիճակին մէջ: Մենք մտադիր չենք անոնց մանրամասնութեանցը մտնել: Այս էր երկրին վիճակը Բուղայի հեռանալէն ետքը, երբ ոստիկանութեան գերագոյն իշխանութիւնը Ատրպատականի Մահմէտին ձեռքն էր, եւ իրեն կողմէն Հայաստանի մէջ կը գործէր Իպրահիմ (§ 652), իսկ սպարապետութիւնն ալ յանձնուած էր Խոստովանող Սմբատի որդւոյն Աշոտի: Այս Աշոտի մասին հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ նա իբրեւ երիցագոյն վաւակ, իր հօր Սմբատ Աբլաբասի տեղը անցած էր, թէպէտ Աբլաբաս, կամ Աբասի հայր կոչումը Սմբատի անդրանիկին Աբաս մը եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Վասնզի արաբական սովորութեամբ, անդրանիկին անունէ կը կազմուէր հայրական կոչմամբ մականունը: Միւս կողմէն

Աշոտի հետ կը տեսնենք, *կորովի եղբոր իւրոյ Աբասայ Հայոց սպարապետի* գործակցութիւնը (ԱՐԾ. 249), որ *մանուկն Աբաս սպարապետ Հայոց* կոչուելով (ԱՍՈ. 112), Աշոտէ կրտսեր եղած կ'ենթադրուի: Արդ որպէսզի արդարանայ Աբլաբաս կոչումը, պէտք է ենթադրել որ անդրանիկ Աբասի մը վաղամեռիկ վախճանէն ետքը, կրտսերագոյն պաւակի մը վրայ կրկնուած է նոյն անունը, եւ Աշոտ երիցագոյն է, եւ ոչ անդրանիկ:

661. ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ ԳԵՐԵԴԱՐՁԸ

Հայաստանի կացութիւնը սկսաւ փոխուիլ, երբոր բանտարկեալ եւ աքսորական նախարարներ սկսան հետզհետէ գերութենէ դառնալ: Արծրունին ալ գիտէ թէ Ջափրմոթոբլ, այսինքն ճաֆէր-Միւթէվէքքիլ սպաննուած էր, եւ իրեն յաջորդած էր Մսթէին որդին Մունթապըր-Պիլլահ, որ 6 ամիս ետքը մեռաւ: Մունթապըրի տեղ անցաւ Մուհիթիս, այսինքն է Մըսթայն-Պիլլահ, սակայն սա ոչ թէ *ամիս երիս* իշխած է (ԱՐԾ. 231), այլ *ամս երիս* (§ 659), եւ տարբերութիւնը գրչութեան սխալ կ'ենթադրենք: Գերեդարձին ժամանակին համար նոյն Արծրունիէն կ'իմանանք, թէ երբ եղաւ *մուտ եէթ ներորդ ամի* գերութեան, տակաւին *կային յարթու նիսն իշխանքն*, եւ թէ այն տարի Հայոց 306 թուականն էր եւ Ջաբարիայի կաթողիկոսութեան 3-րդ տարին, եւ թէ նոյն տարին *ուրախ արար թագաւորն ւնախարարսն Հայոց*, եւ թէ *խոստացաւ տալ իւրաքանչիւր ումեք ւերկիր ի ժառանգութիւն*, եւ թէ անմիջապէս ճամբայ հանեց Աշոտ Արծրունիի որդին Գրիգոր Գերենիկը (ԱՐԾ. 227), իսկ ինքն Աշոտ Արծրունին միւս տարին, Հայոց 307 թուին *եկն ի գերութենէն* (ԱՐԾ. 236 : Այդ տարեթւերը մեզ կու տան 857 եւ 858 թուականները, երբ տակաւին կենդանի էր Միւթէվէքքիլ, եւ նոյն կը լինի որ Բուղայի ձեռքով ընել տուած աւերածները վերականգնելու ձեռնամուխ եղած կ'ըլլայ: Այլ պատմիչը յայտնապէս անոր անունը չի տար իբրեւ գերեդարձը հրամայող, եւս առաւել չի բացատրեր, թէ ինչ պարագայով կրցան փոփոխուիլ Միւթէվէքքիլի պագումները, կամ թէ ինչ միջոցներով կրցան նախարարները շահիլ անոր համակրութիւնը: Նկատողութեան արժանի ալ է, որ ոչ միայն *իշխանք եւ նախարարք Հայոց, մի ըստ միոջէ ի կարգ անկեալ չուէին յաշխարհն տէրութեան իւրեանց*, այլեւ համարձակօրէն եւ ամենայն ապատութեամբ եւ *ոչ ի ծածուկ երկիւղիւ նչ, ւքրիստոսաւանդ օրէնս հայրենի առհասարակ բարձրացուցեալ սերէին յանձինս իւրեանց* (ՅՈՎ. 170): Իսլամութեան սկզբունքով իսլամութենէ ետ դառնալը մահապարտութեան արժանի ոճիր համարուիլը գիտնալով, եւ պատմութեանս մէջ ալ այդ սկզբունքով նահատակութիւններ տեսած ըլլալով, զոր օրինակ Վահան Գողթնացին (§ 588) եւ Յովսէփ ու Սահակ Կարնեցիները (§ 633), պարմանալի կը թուի կեղծուրց նախարարներուն ապատարար քրիստոնէութեան դիմելը, եւ ամիրապետին հաճութեամբ *ի սեպհականութիւնս ի տունս* դառնալը: Արծրունի պատմիչը նահատակներու բարեխօսութեան, եւ երեք Արծրունի բանտարկեալներուն ձգնութեան հոգեկան արդիւնքը կը յիշէ, թէ *լուա տէր աղօթից նոցա, եւ դարձաւ ի բարկութենէ սրտմտութեան իւրոյ* (ԱՐԾ. 227), բայց այսչափով պատմութիւնը լուսաբանուած չ'ըլլար, եւ մենք կը մնանք տակաւին փոփոխութիւնը մեկնելու դժուարութեան մէջ: Ուրացեալները վերընդունելու գործը վիճակեցաւ Ջաբարիա կաթողիկոսին, որ հայրաբար ամէնքը միխթարեց եւ հոգեւորապէս քաջալերեց, լաւ գիտնալով թէ ինչպիսի պարավաներու մէջ կեղծուրացութեան դնմեցին, եւ ինչ եռանդեամբ նորէն իրենց ներքին փափաքին հասան: Արծրունի պատմիչին արտաքին ուրացութեան մասին բացատրութեանց մտնելը, եւ Եղկղեսենոսներու թոյլատու աղանդի մը, եւ Նովատեանց կամ Կատաբաց խստապահանջ դրութեան յիշատակութիւննգրը ընելը (ԱՐԾ. 183), առիթ կու տան կարծելու, թէ պահ մը խնդիրի նիւթ եղած պիտի ըլլայ կեղծուրացներուն վերընդունելութեան կէտը, զոր Ջաբարիա կաթողիկոս փութացած է լայնախոհ ներողամտութեամբ լուծել:

662. ԱԻԱՏԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հայաստանի նոր կացութեան կարգադրութիւններն ընելու համար, յատուկ ուստիկան մըն ալ վրկուեցաւ ամիրապետին կողմէն, որ Ալի Արմանի (ՅՈՎ. 169), Ալիարմանի (ՍԱՄ. 94), Ալի որդի Յահէի (ԱՍՈ. 112), եւ Ալի որդի Վահէի (ՎԱՐ. 82), անուններով յիշուած է պատմիչներէն: *Արմանի* կոչումը եւ *Վահէ* հայրանունը կարծել տուին թէ ուստիկանը ուրաեալ Հայ մըն էր, սակայն թող որ այսպիսի պարագայ մը պատմիչները լռութեամբ չէին գար, որ ուրացութենէ դարձողներուն գործին ըարգադրութիւնը ուրացեալի մը յանձնուէր: Ուստի աւելի յարմար է կարծել, թէ Հայաստանի մէջ ծնած ըլլալուն, կամ Հայաստանի մէջ հաստատուած կամ գործած ըլլալուն՝ այդ մականունը ստացած ըլլայ, այն ալ եթէ *Արմանի* կոչումը, իսկապէս *Էրմէնի* իմաստով է, եւ ուրիշ արաբական բառի մը աղաւաղումը չէ: Արտաքին պատմութեանց մէջ յիշատակուած է Ալիպին-Եահեա պօրավար մը, որ Հայաստանի մէջ բանակ կազմելով, Էօմէր-պին-Ապտուլլահ պօրավարին ետեւէն Յոյներուն դէմ պատերազմի կ'երթայ, Միւթէվէքքիլի վերջին տարին, այսինքն 861-ին, բայց կը յաղթուի եւ կը սպաննուի (ՎԵՐ. 450): Արդ *Եահեա* արաբական գործածական անուն է, որ *Յահէ* եւ *Վահէ* եղած է մեր պատմիչներուն կողմէ, վասնզի ժամանակն ալ յարմար կու գայ, Ալի ուստիկանին Հայաստանի մէջ գործի վրայ գտնուած ատենին, եւ անկէ Էօմէրի օգնութեան գացած ըլլալուն: Նոր կազադրութեամբ ամէն նախարարներ իշխանութիւն ստացան իրենց գաւառները կառավարելու, կատարելապէս աւատական դրութեամբ, եւ *իշխան* անունով, իսկ ամենուն վրայ դրուեցաւ *իշխանաց իշխան* մը ամիրապետէն անուանեալ, իշխաններուն վրայ հսկելու եւ երկրին համախմբութիւն տալու, եւ տիրապետող ինքնակալութեան առջեւ յարաբերութեանց միջնորդ ըլլալու համար: Արաբական հպատակութեան միակ նշանը մնացած էր հարկի վճարումը, զոր իւրաքանչիւր իշխան պարտաւոր էր իր մասին համար, եւ որոնց գերագոյն հաւաքիչն էր Ատրպատականի ուստիկանը, իսկ տեղական հսկողութիւնը կը կատարէր իշխանաց իշխանը, եւ ի հարկին Ատրպատականէ ղրկուած յատուկ պօրավար մը կամ ստորադաս ուստիկան մը, ինչպէս էր կանուխ յիշուած Իպրահիմը (§ 652):

663. ԳՈՒՐԳԷՆ ԱՊՈՒՊԷԼԷՃ

Պատմաբանը սիրտի կատարեալ գոհունակութեամբ, երջանկութեամբ, երջանկութեան եւ բարօրութեան միջոց մը կը նկատէ, Հայաստանի մէջ նոր սկսած կացութիւնը, իբր զի դարձող նախարարներ *օրհնութեամբ Տեառն օրհնեցան եւ նովիմք գովեցան*, եւ ամէն կողմ *ձայն խրախճանաց ցնծացելոց լինէր, եւ ձայն հարսին եւ փեսայի*, որովհետեւ այց արար Տէր եւ յաջողեաց ի բարութիւնս (ՅՈՎ. 171): Այդ գոհունակութեան զգացումը ահագին տագնապէ ետքը որեւէ դիւրութեան մը երես տեսնողներու ըմբռնումին յայտարարութիւնը կը նկատենլ, եւ ոչ լիակատա բարօրութեան վկայութիւն: Բայց մեզ բաւական է գիտենալ թէ Ջաբարիայի օրերը Հայաստան սկսաւ իր վիշտերէն ապատած շունչ մը առնել, եւ իրեն ոգելորութեան եւ վերանորոգութեան համար աշխատիլ: Այդ կէտին մէջ պէտք չէ ուշադրութենէ վրիպեցնենք Ջաբարիայի արժանիքը, որ իշխանաց իշխան Աշոտի խորհրդակից եւ գործակիցն էր այդ բարեգուշակ կացութիւնը պատրաստելու մէջ: Սակայն ցառով պիտի յիշատակենք ներքին թշնամութեանց գործեր, որք մէկ կողմէն աւատական դրութեան հետեւանքներն են, միւս կողմէն մեր նախնեաց հռչակեալ անմիաբանութեան ալ նշանները պիտի նկատուին: Գուրգէն որդի Ապուպէլէճի, Վասպուրականի իշխաններէն մին, Բուղայի Հայաստանի վրայ եկած ատենդն, իր երկիրը թողլով ապակինած էր նախ Բուղիկ Մամիկոնեան Բագրեւանդի իշխանին, եւ անկէ Գաղաբար Բագրատունի Սպերի իշխանին մօտ: Վերջինիս օգնեց ալ Արաբացի գունդի մը յարձակման դէմ, Յոյներու կողմը անցնելու բանակցութեան մտաւ, բայց վերջէն Սմբատի

միջնորդութեամբ Բուղայէն արտօնուեցաւ անոր մօտ մնալ եւ գործակցիլ (ԱՐԾ. 219): Երբ որ լսեց թէ այլապէս գունդերու Վասպուրականի վրայ նոր յարձակման մը առթիւ, Սահակ Ապուսկղէմ սպաննուած եւ Ապուջափր Արծրունիի գունդը ցրուած է, եւ Վասակ Կովակեր մը իշխանութիւնը ձեռք առած է Տաճկաց կողմէն, Գուրգէն Ապուպէլէճ իսկոյն վրայ հասաւ, եւ նորէն Տաճիկները հեռացնելով, ինքը գրաւեց Վասպուրականի գլխաւոր իշխանութիւնը (ԱՐԾ. 221): Բուղայ իր պօրավարներէն Բուտելը ղրկեց անոր վրայ, բայց Գուրգէն Ապուպէլէճ պօրացաւ եւ յաղթեց, եւ Բուղայ պարտաւորուեցաւ ճանչնալ Գուրգէն Ապուպէլէճի իշխանութիւնը, եւ այսպէս անցան յաջորդ չորս տարիները (ԱՐԾ. 223): Անկէ ետքն է որ Աշոտ Արծրունիի եղբայրը Գրիգոր՝ Վասպուրական կ'արշաւէ Գուրգէնը մերժելու, բայց կը համաձայնին երկիրը բաժնելով միանգամայն իշխել, թէպէտ Գրիգոր տարիէ մը կը վախճանի (ԱՐԾ. 225): Վահան Աշոտի որդի, Գրիգորի տեղ կ'ուպէ անցնիլ, բայց Գուրգէնէ կը մերժուի, իսկ երբ կու գայ Գրիգոր Դերենիկ՝ Աշոտ Արծրունիի որդին, անոր դէմ կ'ելլէ իր ուրացեալ հօրեղբայր Գուրգէն, եւ Գուրգէն Ապուպէլէճի կ'առաջարկէ, իրարու հետ համաձայնելով երկիրը կիսել, եւ հին իշխանին որդին հեռացնել: Բայց սա չի համաձայնիր, եւ Յունաց կողմ փախչելու առթիւ Բշիր եւ Չքրի տաճիկ պօրավարներէն ձերբակալուելով Աշոտ սպարապետին կը յանձնուի, եւ անկէ Ատրպատականի ոստիկանին կը յղուի (ԱՐԾ. 229): Գուրգէն Ապուպէլէճ ուրացութեան յորդորուելով կը բանտարկուի, կը շղթայուի եւ կը խոշտանգուի, բայց աննկուն կը մնայ, իսկ միւս Գուրգէն քիչ ետքը կը մեռնի՝ *դարձեալ յուրացողական ամպարշտութենէն*, երբ ամենուն ալ ապատութիւն եղաւ իրենց կրօնքը պաշտել եւ Գուրգէն Ապուպէլէճն ալ ապատութիւն ստացաւ (ԱՐԾ. 231): Երբոր Վասպուրական դարձաւ, այս անգամ ալ Դերենիկին կողմէ բանտարկուեցաւ, եւ թէպէտ Դերենիկին ծառաներէն մէկը վայն գաղտնաբար ապատեց, եւ ձեռքը դաշոյն տալով մինչեւ Դերենիկին ննջած սենեակը առաջնորդեց, բայց Գուրգէն Ապուպէլէճ չուպեց վրէժխնդիր ըլլալ, այլ բաւական սեպեց միայն ձայն տալ եւ ինքն փախչիլ: Ճգնաւոր մը, որուն մօտ ապաւինած էր Գուրգէն, վն կապելով Դերենիկին յանձնեց, որ նորէն բանտարկեց: Այս առիթն է որ Չաբարիա կաթողիկոս, Աշոտ իշխանաց իշխանն ու եպիսկոպոսներ ալ հետը առած, անձամբ Վասպուրական եկաւ հաշտութիւն գոյացնելու, եւ իր հրամանով Գուրգէն բանտէն արձակուեցաւ, եւ Մարդաստանի գաւառը անոր յատկացուեցաւ իբրեւ իր սեփական իշխանութիւն, թէպէտ սա լաւագոյն սեպեց Տարոնի կողմերը քաշուիլ: Քիչ ետքը Աշոտ իշխանաց իշխան, Դերենիկի վրայ եկաւ, եւ *որպէս անհնապանդ ոմն*՝ վայն բանտարկեց: Այս անգամ Գուրգէն Ապուպէլէճ Դերենիկի պաշտպանութեան ձեռնարկեց, Ռշտունեաց գաւառի Նորագիւղ աւանը, եկաւ, եւ այնտեղէն սկսաւ բանակցիլ եւ սպառնալ, մինչեւ որ Աշոտ հաճեցաւ Դերենիկը արձակել, այլեւ Գուրգէնի առաջարկութեամբ իր աղջիկն ալ այրիացած Դերենիկի կնութեան տուաւ, *եւ արարին նաւակատիս մեծ հարսանեաց փեսայութեան Դերենիկին*, եւ այսպէս ամրացաւ Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց հաշտութեան գործը: Հայոց 312 կամ 863 տարին նշանակուած է իբր թուական այդ բարեգուշակ եղեբութեան (ԱՐԾ. 233): Ուպեցինք քաղել այդ միջադէպերը իբր նմոյշ մը ժամանակին տիրող յարաբերութեանց, եւ իբրեւ Չաբարիա կաթողիկոսի աշխարհաշէն գործունէութեան:

664. ԵՐԿՐԱՇԱՐԺ ԵՒ ԴԱՐՉՈՂ ՆԵՐ

Չաբարիայի ստացած մեծ համբաւին եւ ապդեցութեան իբր նշանակ պէտք է յիշենք Դուինի մեծ երկրաշարժը, որ մեծ պահքին մէջ սկսաւ, *ի փոքրիկ շաբաթու ն* (ԱՍՈ. 112), որով չենք գիտեր թէ որ շաբաթը կը ճշդուի, եւ որ երեք ամիսներ տեւեց, եւ շատ շէնքեր կործանեց: Սակայն կաթողիկէ տաճարին անվնաս ապատիլը, Պատմաբանին վկայութեամբ Չաբարիայի արժանեաց կը վերագրուի, որ *ուժգին աղօթիւք եւ պաղատանօք մշտամոռնչ եւ աղերսալի աղօթս մատուցանէր*,

եւ Աստուած հաճեցաւ լսել անոր աղօթքին, *անվնաս պեկեղեցին պահեալ ի բազմաբեր ցասմանէ վտանգին* (ՅՈՎ. 170): Երկրաշարժին վնասները սաստիկ եղան, ապարանքներ եւ պարիսպներ փլան, շատեր փլատակներու ներքեւ մեռան, եւ ցրտաշունչ ձմեռնային սառնամանեաց ներքեւ բոլոր բնակիչներ՝ փողոցներ եւ հրապարակներ թափեցան: Իբր երկրաշարժին թուականը յիշուած Հայոց 312 տարին (ԱՍՈ. 112), պէտք է հաշուել 863-ին, բայց Անեցին 865 կը դնէ (ՍԱՄ. 95), որ հետեւանք է իր ընդունած 553 տարիներու տարբերութեան, որուն մենք չենք կրնար հետեւիլ, թէպէտ նա իբրեւ կանոն կը գործածէ, ինչպէս նոյնտեղ նշանակուած քանի մը կրկին թուականներու պնդութեամբ կը հաստատուի (ՍԱՄ. 95): Այստեղ յիշենք նաեւ որ գերեզարձի առթիւ ապատողներուն մէջ եղան Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս եւ Գրիգոր Արծրունի քահանայ, որոնց խոստովանողական բանտարկութիւնը պատմեցինք (§ 654): Յովհաննէս եպիսկոպոս դառնալէն ետքը չուկեց պաշտօնը ստանձնել, այլ *ի բաց կալով յեպիսկոպոսական հովուապետութենէն*, այսինքն Արծրունեաց եպիսկոպոսութենէ հրաժարելով, *առանձնակ միայնաստան* տեղ քաշուեցաւ, հարկաւ տարիքն ալ նեղութիւնն ալ պինքը տկարացուցած էին: Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ Գրիգոր քահանայի մահուան վրայ տեղեկութիւն կը պակասի, միայն թէ խոստովանողական պատուով վախճանեցան: Իսկ Արծրունեաց եպիսկոպոսութեան կոչուեցաւ ուրիշ Յովհաննէս մը, *այր հեզ եւ բարեպաշտօն* (ԱՐԾ. 234): Յիշենք եւս Նանա Ասորի սարկաւագն ալ, որ գերութենէ ապատելով նորէն Հայաստան դարձաւ (§ 658), եւ Հայ Եկեղեցւոյ համար աշխատեցաւ:

665. ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆ

Զաքարիայի ժամանակին պատկանող տեղեկութեանց թերին լեցնելու եւ ժամանակին նկարագիրը տուած ըլլալու համար, յիշենք եւս, թէ Աշոտի երեք անգամ պատուոյ բարձրացումն տրուած կը ցուցուի Անեցիէն: Նախ 857-ին կը գրէ, թէ *մեծաշուք բախտի պատահեալ, ամենայն նախնեացն գերիվերոյ եղեալ*. 874-ին կը գրէ՝ *լեալ իշխանաց իշխան*, եւ 887-ին կը գրէ թէ *Աշոտ իշխանաց իշխան՝ թագաւորեաց Հայոց* (ՍԱՄ. 95): Աշոտի թագաւոր հռչակուիլը Զաքարիայի մահուրնէ ետքն է, ուստի այստեղ վանց կ'ընենք, իսկ անկէ դուրս կայ միայն հօրը տեղ սպարապետութիւն ստանձնելը, եւ յետոյ իշխանաց իշխան անուանուիլը: Սպարապետութիւնը ստանձնեց անմիջապէս իր հօրը մեկնելէն ետքը 855-ին, իսկ իշխանաց իշխանութիւնն ալ գերութեան դարձին առթիւ 858-ին, եւ Պատմաբանը կամ Ասողիկ ուրիշ միջանկեալ բարձրացում չեն յիշեր, եւ Անեցիին 874-ին նշանակածը պէտք է կանխել եւ գերեզարձին թուականին տանիլ: Աշոտի անձին վրայ առատ են պատմիչներուն գովեստները, եւ կը նկարագրուի ամէն կատարելութիւններով լրացեալ անձ մը: Լաւ կրթութիւն ստացած, պատերազմական քաջութեամբ նշանաւոր, վարչական յաջողակութեամբ անպուգական, բնաւորութեամբ հեզ եւ խոնարհամիտ, ներքին պագսմամբ բարեսէր, սնոտի փառքերէ հեռու, անիրաւ շահերէ անմասն, ամենուն սիրտը գրաւող, բարեպաշտութեաի մէջ նշանաւոր, ապագասէր եւ աշխարհաշէն, եւ այլ ամէն տեսակ բարի ձիրքերով օժտուած: Եթէ ընդունինք իսկ, որ պատմիչներ առաջին անգամ թագով պատուած Հայ մը տեսնել նէն գրաւուած, բոլոր հոետորական ճարտարութիւննին ջանացին թափել, սակայն հնար չէ ուրանալ, որ գերապանց եւ բարձր ձիրքերու նշան մըն է, երեսուն տարն շարունակ պաշտօնի վրայ մնալ այսպիսի դառն ժամանակներու մէջ, եւ թէ տիրապետող ինքնակալութեան, եւ թէ բովանդակ ենթարկեալ իշխաններուն համակրութիւնը այնպէս գրաւել, որ այս վերջիններ աղաչաւոր ըլլան իրեն բարձրացման, եւ պետութիւնն աք հաճի անսովոր շնորհաբաշխութեամբ, թագակիր վեհութեան բարձրացնել իրեն հպատակ իշխաններէն մէկը: Եթէ յայտնի վկայութիւններ ալ չըլլային, այս դիտողութիւնը բաւական էր Աշոտի արժանիքը բարձրացնելու: Աշոտի այդ

ընթացքը մեծ ընդարձակություն կ'ընծայեր եկեղեցիին ալ, որ խիստ հալածանքի դիրքէն՝ ապառ բարգաւաճման դիրքին կ'անցնէր, եւ իր հաստատութիւնները ծաղկեցնելու դիւրութիւն կը գտնէր: Բայց եթէ եկեղեցին կ'օգտուէր Աշոտի իշխանութենէն, Աշոտ ալ օգտուած էր եկեղեցւոյ իշխանութենէն, վասնպի բարեբախտ եղած էր իրեն հետ գործի գլուխ անցած տեսնել Ջաքարիայն նման կաթողիկոս մը, զոր հեռատես, եւ կարծես թէ սրտագէտ թափանցողութեամբ մը, Սմբատ Խոստովանող, յետին աստիճանէն մինչեւ կաթողիկոսութիւն բարձրացնել տուած էր մէկ օրուան մէջ, երկրին եւ եկեղեցւոյն եւ իր որդւոյն ապահով ապաւէն մը եւ կարող առաջնորդ մը պարգեւելով: Աշոտի գործունէութիւնը՝ եկեղեցականէն աւելի ազգային պատմութեան պատկանելուն վանց կ'ընենք մանրամասնօրէն յառաջ բերել: Նոյնպէս վանց կ'ընենք ինչ որ իր ատեն եւ իր մասնակցութեամբ գործուեցաւ Սիւնեաց երկու մասերուն եւ Վասպուրականի ու Տարոնի ու Անձեւացեաց իշխաններուն կողմէն, որք վանապան գաւառները կառավարող նախարարներն էին: Անցողաբար յիշենք, թէ վաքարիայի անոնը կը տրուի յատկապէս Սիւնեաց իշխանին՝ Վասակ Գաբուռի մահուան առթիւ, որուն թաղման փութաց Ջաքարիա, Վասակի այրւոյն Մամիամ տիկնոջ հրաւիրանօք, եւ շքեղ յուղարկաւորութիւն մը կատարեց, *զդի նորա պարդարեալ թագաւորական պարդարութ, անհուն ամբոխիւ եւ անչափ աղաղակաւ, եւ ողբերգական պարութ փողոց եւ քնարահարաց* (ՕՐԲ. Ա. 217): Այս պարագային կը տեսնենք, թէ ինչ տեսակ արտաքին հանդերձանք ներեալ էին Հայոց եկեղեցւոյն հոգեւոր իշխանութեան կողմէ: Ջաքարիա ետ կը դառնար հանգուցեալ իշխանին վաւակները օրհնելով: Գրիգոր Սուփանը, Սահակն ու Վասակը:

666. ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ջաքարիայի պէտք է վերագրենք թագաւորական անունն ու պատիւը վերանորոգելու համար գաղափարն ալ, թէպէտ լրմանը հասած չըլլայ: Հայաստանի ոստիկան կը յիշուի Յիսէ որդի Շեխայ ամիրա մը, որուն անուանման ժամանակը եւ իր պաշտօնական փեթինը այստեղ յիշուած չէ, բայց յետոյ իբր Ատրպատականի ոստիկան պիտի տեսնենք: Արծրունիին պատմածին համեմատ, Յիսէ օրինաւորապէս անուանեալ ոստիկան չէր, այլ իւրովի *պաշխարհն*, այսինքն Հայաստանը, *բռնապսքօսեալ յինքն գրաւեաց եւ կացոյց ի վերայ նոցա զիւր գործավարս* (ԱՐԾ. 242), որ Ամգայ կամ Միջագետաց ոստիկան ըլլալը կը ցուցնէ, եւայդ տեղեկութիւններէն կը հետեւցնենք, թէ Յիսէ Միջագետաց ոստիկան էր, եւ օգտուելով այդ շփոթութիւններէն, որք 861էն ետքը Պաղտատի մէջ տեղի կ'ունենային (§ 659), յաջողած էր ինքն տիրանալ Հայաստանի, յափշտակելով վայն Ատրպատականի ոստիկանին ձեռքէն, որուն նախապէս յանձնուած էր Հայաստան (§ 652): Այս Յիսէն է, զոր *Ջաքարիա երթայ տեսանել*, եւ կ'աշխատի պատշաճ կերպով անոր սիրտը շահիլ, եւ կը յաջողի անոր բարեացակամութիւնը գրաւել, եւ *յոյժ մեծարի ի նմանէ*, վասնպի Յիսէ ալ պէտք ունէր երկրին իշխանութիւնները իրեն համակիր ընել, որպէսպի իր ազդեցութիւնը ամրացնէ: Յիսէ կ'աշխատի Պայոց կաթողիկոսն ալ իր կողմն ունենալ, որուն պաշտօնական դիրքէն վատ՝ ընդհանուր ազդեցութիւնն ալ կը տեսնէր, եւ վայն կը պատուասիրէ *տուեալ նմա շատ ինչ պարգեւս*, եւ իրաւունք կու տայ *դրօշս բառնալ՝ խաչ ի վերայ նորա*, որ է առջեւէն խաչալէմ դրօշակ տանիլ տալու իրաւունք, եւ միանգամայն արտօնութիւն կը շնորհէ *մհանել առաջի նորա միշտ* (ՎԱՐ. 85), եւ երբ եւ ուզէ տեսակցութեան եւ խորհրդակցութեան համար իրեն մօտ գալու: Այդ մտերմական յարաբերութեանց շնորհիւ է որ Ջաքարիա՝ Հայաստանի նոր վայելած ինքնավար կառավարութիւնը առաւել եւս պայծառացնելու եւ ամրացնելու համար, կը խորհի աստիճան մը եւս բարձրացնել անոր գլուխը գտնուող անձին պատիւը, եւ ինչպէս սպարապետը իշխանաց իշխանի փոխուեցաւ, իշխանաց իշխանն ալ թագաւորի բարձրացնել: Այդ նպատակով նախ կը պարտաւորուի Հայ իշխանները համաձայնութեան բերել, եւ անոնց հետ մէկտեծ գործին